

UNIVERZA V LJUBLJANI
EKONOMSKA FAKULTETA

MAGISTRSKO DELO

NEENAKOST KOT POSLEDICA NEOLIBERALIZMA

Ljubljana, oktober 2012

BLAŽ VUKELIČ

IZJAVA O AVTORSTVU

Spodaj podpisani Blaž Vukelič, študent Ekonomske fakultete Univerze v Ljubljani, izjavljam, da sem avtor magistrskega dela z naslovom Neenakost kot posledica neoliberalizma, pripravljenega v sodelovanju s svetovalcem red. prof. dr. Markom Jakličem.

Izrecno izjavljam, da v skladu z določili Zakona o avtorski in sorodnih pravicah (Ur. l. RS, št. 21/1995 s spremembami) dovolim objavo magistrskega dela na fakultetnih spletnih straneh.

S svojim podpisom zagotavljam, da:

- je predloženo besedilo rezultat izključno mojega lastnega raziskovalnega dela;
- je predloženo besedilo jezikovno korektno in tehnično pripravljeno v skladu z Navodili za izdelavo zaključnih nalog Ekonomske fakultete Univerze v Ljubljani, kar pomeni, da sem
 - poskrbel, da so dela in mnenja drugih avtorjev oziroma avtoric, ki jih uporabljam v magistrskem delu citirana oziroma navedena v skladu z Navodili za izdelavo zaključnih nalog Ekonomske fakultete Univerze v Ljubljani, in
 - pridobil vsa dovoljenja za uporabo avtorskih del, ki so v celoti (v pisni ali grafični obliki) uporabljena v tekstu, in sem to v besedilu tudi jasno zapisal;
- se zavedam, da je plagiatorstvo – predstavljanje tujih del (v pisni ali grafični obliki) kot mojih lastnih – kaznivo po Zakonu o avtorski in sorodnih pravicah (Ur. l. RS, št. 21/1995 s spremembami);
- se zavedam posledic, ki bi jih na osnovi predloženega magistrskega dela dokazano plagiatorstvo lahko predstavljalo za moj status na Ekonomski fakulteti Univerze v Ljubljani v skladu z relevantnim pravilnikom.

V Ljubljani, 24. 10. 2012

Podpis avtorja:

KAZALO

UVOD	1
1 OPREDELITEV NEOLIBERALIZMA	5
1.1 Dimenzije neoliberalizma	6
1.2 Značilnosti neoliberalizma.....	9
1.3 Washingtonski dogovor	12
1.3.1 Opredelitev washingtonskega dogovora.....	12
1.3.2 Kritični pogled na washingtonski dogovor in njegove akterje	14
1.4 Neoliberalizem in globalizacija	16
1.5 Institucije neoliberalizma.....	18
1.5.1 Mednarodne in nadnacionalne organizacije	18
1.5.2 Nacionalne države	19
1.5.3 Nevladne in izobraževalne organizacije	20
1.5.4 Korporacije	21
1.5.5 Mediji	22
1.6 Neoliberalne vrednote	23
1.7 Kritika neoliberalizma	25
2 OPREDELITEV NEENAKOSTI	27
2.1 Neenakost in družbena stratifikacija	27
2.2 Razredi v sodobnih družbah.....	29
2.2.1 Višji razred	30
2.2.2 Srednji razred.....	31
2.2.3 Delavski razred	32
2.3 Ekonomska in dohodkovna neenakost.....	33
2.3.1 Oblike ekonomske neenakosti in dohodkovna neenakost	34
2.3.2 Pogledi na ekonomsko neenakost.....	36
2.3.3 Vzroki za povečevanje dohodkovne neenakosti in trendi	37
3 KAZALNIKI GOSPODARSTVA IN DOHODKOVNE NEENAKOSTI	40
3.1 Ekonomski, družbeni in okoljski kazalniki.....	40
3.2 Kazalniki ekonomske neenakosti.....	41
4 NEOLIBERALNI DEJAVNIKI, KI VPLIVAJO NA POVEČEVANJE DOHODKOVNE NEENAKOSTI	44
4.1 Trg dela	45
4.2 Davčna politika	48
4.3 Socialna politika	49
4.4 Izobraževanje	52
4.5 Liberalizacija in deregulacija trgovine in investicij.....	56
4.6 Tranzicija nekdanjih socialističnih držav	57
5 POSLEDICE DOHODKOVNE NEENAKOSTI	58
5.1 Družbena kohezija in socialni kapital	59

5.2	Psihološke posledice.....	61
5.3	Družbena mobilnost.....	63
5.4	Družbena deviantnost	64
5.5	Zdravje in življenjska doba.....	67
5.6	Izobraževanje.....	69
5.7	Revščina.....	70
5.8	Vpliv na bruto domači proizvod.....	73
SKLEP.....		76
LITERATURA IN VIRI.....		79

KAZALO SLIK

Slika 1:	Vzročno-posledični model vpliva neoliberalizma na neenakost in njegove posledice	3
Slika 2:	Shema razredov v sodobni družbi: veberjanski pogled	29
Slika 3:	Nivoji spremljanja ekonomske neenakosti.....	35
Slika 4:	Dowdov pogled na dohodke, premoženje in potrošnjo	35
Slika 5:	Grafični prikaz povprečne dohodkovne neenakosti po regijah (Ginijev koeficient), s številom prebivalstva tehtano povprečje	38
Slika 6:	Vpliv globalizacije in tehnološkega napredka na neenakost.....	39
Slika 7:	Lorenzova krivulja	42
Slika 8:	Grafična primerjava dohodkovne neenakosti glede na tržni in razpoložljiv dohodek pri delovno sposobnih, OECD, 2006–2009.....	43
Slika 9:	Grafični prikaz bivariatne korelacije med povprečnim Ginijevim koeficientom in vključenostjo v sindikate, 1989–2005.....	47
Slika 10:	Grafični prikaz povezave med državo blaginje in neenakostjo v obdobju 1990–2002	50
Slika 11:	Grafični prikaz zaupanja in dohodkovne neenakosti	62
Slika 12:	Gatsbyjeva krivulja.....	64
Slika 13:	Grafični prikaz razmerja med pogostostjo umorov in dohodkovno neenakostjo	66
Slika 14:	Grafični prikaz smrtnosti dojenčkov v prvem letu življenja glede na BDP in dohodkovno neenakost	69
Slika 15:	Grafični prikaz dejavnikov, ki vplivajo na daljše obdobje gospodarske rasti, 1950–2006	74

UVOD

Neoliberalizem je svetovna kapitalistična ureditev, ki temelji na svobodnem trgu, privatizaciji in deregulaciji (Harvey, 2007, str. 3). Sprva je bil prisoten v državah v razvoju, denimo kot čilski eksperiment¹ (Harvey, 2007, str. 7–9), znan tudi kot »Čilski čudež« (Tsai & Ji, 2009, str. 32). Zaradi številnih kriz v drugi polovici 20. stoletja, ki jih keynesijanski ukrepi niso preprečili, in ameriške ter britanske vlade, ki sta ga prevzeli, je neoliberalizem postal prevladujoča znanstvena paradigma (Boas & Gans-Morse, 2009, str. 143–145). Vendar se krize še naprej pojavljajo. Posledice, ki so še hujše in bolj globalne, občutita predvsem večinski nižji in srednji sloj², tako v času konjunktуре, predvsem pa v času gospodarske recesije, to pa sproža nezadovoljstvo večinskega prebivalstva (Stiglitz, 2012, str. 1–3).

Kljub temu, da se frazo »spremembe so edina stalnica« dandanes pogosto sliši in povezuje s podjetniško ter gospodarsko aktivnostjo, ta dinamika sprememb očitno ni zaželen na področju politične in ekonomske ideologije. Zagovorniki neoliberalizma se namreč sklicujejo na znano frazo Železne lady, Margaret Thatcher, *There is no alternative*³, kar nas spomni na Fukuyamov koncept konca zgodovine, ki govori o koncu človeške ideološke evolucije in jo vidi v obliki zmage tržnega sistema in demokracije – liberalne demokracije (Fukuyama, 1992). Podobno to vidi McChesney (2005, str. 24), ki neoliberalizmu očita, da nima alternative za *status quo*, hkrati pa navaja Chomskega, da »smo doživeli že več obdobj, ki so jih v preteklosti označevali kot konec zgodovine«, čeprav se je ideološka (r)evolucija nadaljevala. Poleg kritik negativnih posledic neoliberalizma se v zadnjem času pojavljajo tudi alternative obstoječi politično-ekonomski ureditvi. Številne so označene slabšalno, kot radikalne, neosocialistične ali neokeynesijanske; na takšen pogled vplivajo tudi *mainstream* mediji, ki so vplivno orodje neoliberalizma (McChesney, 2001).

Ena najpomembnejših pomembnejših negativnih posledic neoliberalizma je ekonomska in konkretnije dohodkovna neenakost med prebivalci posamezne države, ki jo bom obravnaval v tem magistrskem delu. V številnih državah se je povečala, kar je najbolj očitno pri tistih državah, ki so dosledneje implementirale neoliberalne politike. To pomeni, da lahko s politikami uravnavamo obseg neenakosti in nanj vplivamo. Dohodkovna

¹ Neoliberalne eksperimente v svojem delu Doktrina šoka Naomi Klein označi kot »šok terapije« (Klein, 2012). Kljub temu, da je Doktrina šoka eden od virov, ki sem jih uporabil pri pripravi magistrskega dela, sem previden. Kot pravi Stiglitz v svoji kritiki: »Kleinova ni znanstvenica in se je ne more ocenjevati kot tako. V svoji knjigi na več mestih preveč posplošuje.« (Stiglitz, 2007)

² Ti v zadnjem času zase pravijo: »Mi smo 99 %.« Kot omenja že Stiglitz v svojem delu (Stiglitz, 2012, str. xxii), preostalo skupino poimenuje kot »1 %«, čeprav, odvisno od konteksta, na primer tako poimenuje najbogatejši sloj, ki predstavlja 0,1 % prebivalstva ali izobrazbeno elito, ki predstavlja 5–10 % prebivalstva.

³ Avtor fraze *There is no alternative* (krajše TINA, slov. Alternative ni) je sicer Richard Edward Geoffrey Howe, minister v vladi Margaret Thatcher (Blundell, 2008, str. 95).

neenakost namreč prinaša številne negativne posledice za posameznike, družbo in človeštvo.

Namen magistrskega dela je pripraviti prispevek h kritični analizi dohodkovne neenakosti, pri čemer kot spremenljivko uvajam neoliberalne politike. Te so v primerjavi z globalizacijo obravnavane bistveno redkeje, čeprav je neoliberalizem danes prevladujoča paradigma, ideologija in splet politik (Steger & Roy, 2010, str. 11–13). Pojava sta sicer povezana in komplementarna, vendar so učinki globalizacije odvisni od pristopa. Smith in Zachary (2008, str. 31–32) ločita institucionalni pogled, ki zagovarja bolj regulirano obliko globalizacije, in neoliberalni pogled, kjer je izraženo načelo prostega trga. To torej pomeni, da je neoliberalizem pomembno vplival na današnje dojemanje globalizacije. Z magistrskim delom želim razširiti vpogled v to, kaj neoliberalizem sploh je in kritično ovrednotiti njegove učinke na družbo, predvsem na dohodkovno neenakost, ki prinaša tudi številne negativne posledice.

Želim tudi, da magistrsko delo služi kot opomnik pred nepremišljenimi in hitrimi političnimi odločitvami, ki smo jih deležni v času gospodarske krize in imajo lahko dolgoročne posledice. Sicer magistrsko delo ni osredotočeno na Slovenijo, pač pa na razvite države in države v razvoju, saj dohodkovna neenakost pri nas še ni problematična. Ker pa je bolje preprečevati, želim na primeru drugih držav prikazati, kakšne so možne posledice, na katere opozarja tudi Organizacija za ekonomsko sodelovanje in razvoj (angl. *Organisation for Economic Co-operation and Development*, v nadaljevanju OECD) (Organisation for Economic Co-operation and Development, 2011, str. 94): povečevanje dohodkovne neenakosti je »alarm za snovalce politik, da je družbena kohezija ogrožena«.

Magistrsko delo pregledno navaja relevantno ter aktualno literaturo s področja znanstvene kritike neoliberalizma, dohodkovne neenakosti in njihovih posledic.

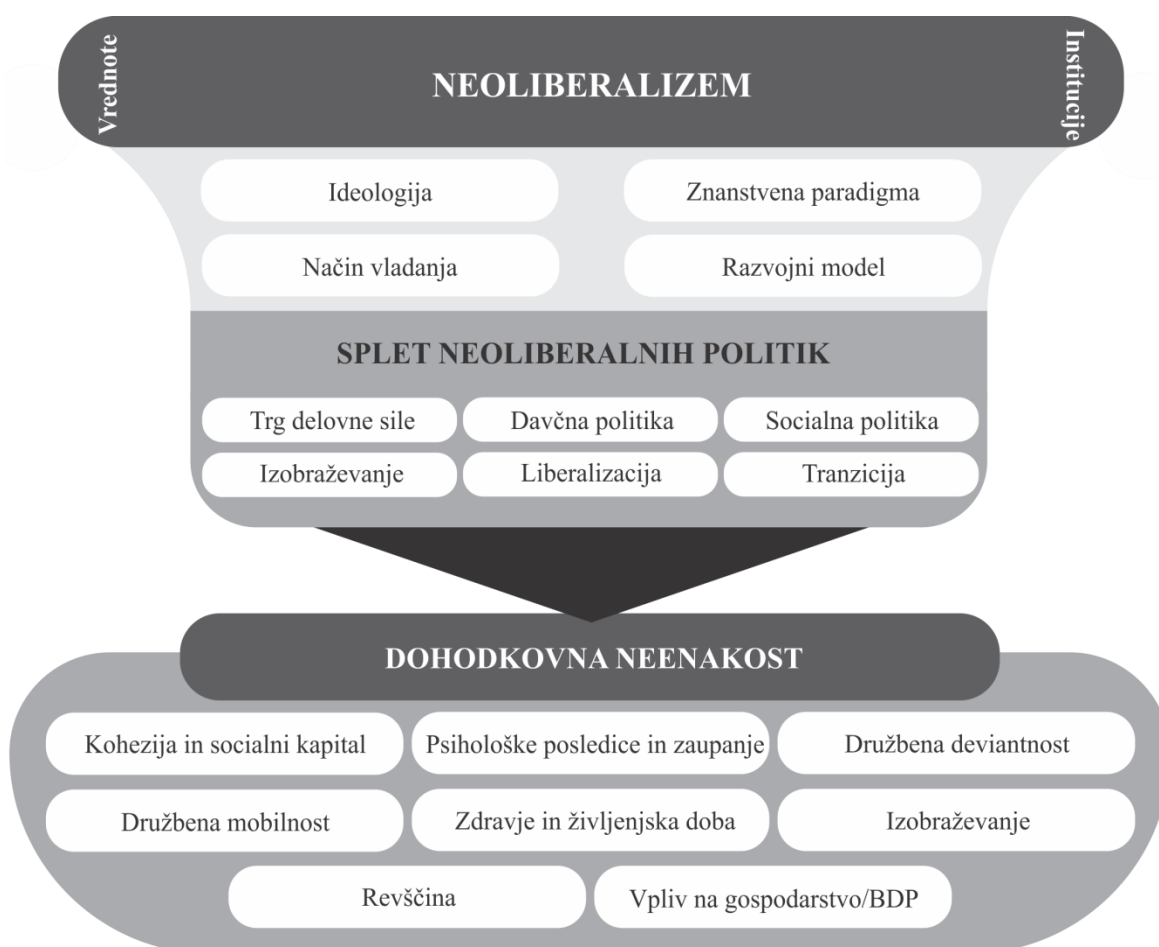
Cilj magistrskega dela je na podlagi sekundarnih raziskav in znanstvene literature preučiti vpliv neoliberalnih politik na neenakost na ravni nacionalnih gospodarstev razvitih in razvijajočih se držav ter posledic, ki jih neoliberalizem s povečevanjem neenakosti prinaša, kar prikazujem na Sliki 1. Preučil bom torej:

- neoliberalne politike kot vzrok dohodkovne neenakosti, ki so vpete v neoliberalizem kot ideologijo, način vladanja, razvojni model, v znanstveno paradigmo ter povezane z institucijami ter vrednotami neoliberalizma,
- dohodkovno neenakost kot posledico neoliberalnih politik in
- posledice dohodkovne neenakosti, ki se kažejo tudi v obliki družbene oblike neenakosti.

Pri pripravi magistrskega dela sem sestavil spodnji model (Slika 1) povezave med neoliberalizmom in negativnimi posledicami, ki jih povzroča neenakost kot posledica neoliberalizma. Pripravil sem ga na podlagi študij in ugotovitev, ki kažejo naslednje:

- povezavo med neoliberalizmom in specifičnimi vrednotami (Steger & Roy, 2010, str. 12),
- vpliv institucij v neoliberalizmu (glej Stiglitz, 2012; Chomsky, 2005),
- povezavo med politikami, ki so značilne za neoliberalizem, na dohodkovno neenakost (Banerjee & Goldfield, 2007; Barbieri, 2009; Stiglitz, 2012; International Labour Organization, 2008 ...),
- povezavo med dohodkovno neenakostjo in družbenimi ter ekonomskimi posledicami oziroma drugimi neenakostmi (Solt, 2008; Stiglitz, 2012; Pressman v Bernasek, 2006; Corak, 2006, 2012; International Labour Organization, 2008 ...).

Slika 1: Vzročno-posledični model vpliva neoliberalizma na neenakost in njegove posledice

Pomembno se mi zdi, da na posledice političnoekonomskih ideologij gledamo širše in bolj dolgoročno, pri tem pa poleg ekonomije zajamemo tudi druge družboslovne in humanistične znanosti. Naj uporabim še prispodobe, ki se uporabljajo v povezavi z globalnim segrevanjem: kratkoročno je omejevanje izpustov toplogrednih plinov z vidika gospodarstva visok strošek, vendar bodo koristi takšnih ukrepov vidne na dolgi rok. Menim, da lahko podobno logiko uporabim pri preučevanju in razumevanju neenakosti ter njenih posledic za človeštvo.

V prvem delu magistrskega dela oziroma v poglavjih 1, 2 in 3, preučujem teoretično-analitični pregled konceptov neoliberalizma, (ekonomske) neenakosti in kazalnikov gospodarstva in dohodkovne neenakosti.

V prvem poglavju razčlenjujem dimenzije neoliberalizma, saj je več kot le splet politik, in ga definiram. Povežem ga s kapitalizmom in globalizacijo ter predstavim institucije in vrednote, ki ga podpirajo. Orišem tudi kritični pogled na neoliberalizem.

V drugem poglavju opredelim neenakost s sociološke in ekonomske perspektive. Z vidika sociologije obdelam koncept družbene stratifikacije in razredne delitve, z ekonomskega vidika pa opredelim ekonomsko in konkretneje dohodkovno neenakost.

V tretjem poglavju predstavim kazalnike gospodarske uspešnosti in predvsem kazalnike ekonomske neenakosti.

V drugem delu magistrskega dela, v poglavjih 4 in 5, vzpostavim povezavo med neoliberalnimi politikami, ki vplivajo na dohodkovno neenakost, in posledicami dohodkovne neenakosti. Pri tem se osredotočam na neenakost med posamezniki znotraj posameznih držav.

V četrtem poglavju na podlagi sekundarnih podatkov, raziskav, strokovne literature in drugih virov ugotavljam povezavo med neoliberalizmom oziroma neoliberalnimi ukrepi ali skupki ukrepov (v smislu nacionalnih politik) in njihovim vplivom na dohodkovno neenakost med posamezniki v državah.

V petem poglavju se osredotočam na ugotavljanje (negativnih) posledic dohodkovne neenakosti, in sicer na družbeno kohezijo, psihološke posledice, družbeno deviantnost in mobilnost, zdravje in življenjsko dobo, izobraževanje, revščino ter na ekonomske posledice.

1 OPREDELITEV NEOLIBERALIZMA

Neoliberalizem velja za najpomembnejšo ideologijo druge polovice 20. stoletja, ki je nadgradila klasično liberalno ekonomijo in zaznamovala praktično vse države sveta, vendar o tem, kaj neoliberalizem sploh je, ni enotnosti v akademskem svetu. Harvey (2007, str. 2) ga vidi kot »teorijo političnoekonomskih praks, ki podpirajo tezo, da se lahko človeško blagostanje najučinkoviteje doseže z osvoboditvijo posameznikovih podjetniških svoboščin in veščin v institucionalnem okvirju, ki ga zaznamujejo zagotovljene lastniške pravice, prosti trgi in prosta trgovina«, torej kot sinonim za ekonomsko svobodnega posameznika. Boas in Gans-Morse (2009, str. 137–139) v analizi 148 strokovnih člankov ugotavljata naslednje:

- termin neoliberalizem pogosto ni definiran,
- termin je neenakomerno razporejen glede na pogled na neoliberalizem; kritiki neoliberalizma ga uporabljajo pogosteje od zagovornikov,
- avtorji člankov termin uporabljajo za različne pojave, tako da ni vedno jasno, kaj obsega.

Upoštevam njune kritike, zato termin v tem magistrskem delu opredeljujem z različnih zornih kotov. Glede na to, da neenakost opredeljujem kot negativno eksternalijo, neoliberalizem obravnavam kritično in tudi sam vplivam na neenakomerno razporeditev glede na pogled na neoliberalizem. V bran me vzame Barnett (2009, str. 271), ki meni, da je vsaka analiza neoliberalizma kritična že sama po sebi.

O neoliberalizmu menim, da idealizira dosežke ameriške družbe v preteklosti in jih ponuja kot preverjene *copy-paste*⁴ rešitve, ki bodo delovale v vseh okoljih povsod po svetu, hkrati pa je zasnovan na predpostavkah o gospodarski rasti in racionalnem delovanju ekonomskih akterjev. Kot meni Stiglitz (2012, str. 257), gre za ideologijo, ne pa dognanja na podlagi ekonomske analize.

V tem magistrskem delu z uporabo termina neoliberalizem zajemam predvsem splet politik oziroma neoliberalnih ukrepov, ki so lahko posledica tranzicije ali ukrepov politične elite, katere osrednja ideološka paradigma je neoliberalizem.

⁴ Kopiraj in prilepi. Izraz uporabljam namesto angleškega *one-size fits-all*, ki pomeni implementacijo nefleksibilnega modela sprememb v različnih okoljih brez ustreznega prilagajanja.

1.1 Dimenzije neoliberalizma

Pri opredelitvi neoliberalizma se opiram na tri dimenzije, ki jih opredeljujeta Steger in Roy (2010, str. 11–13):

- neoliberalizem kot ideologija,
- neoliberalizem kot način vladanja in
- neoliberalizem kot splet politik.

Tudi za **neoliberalizem kot ideologijo** velja, da je »sistem idej in prepričanj, ki so sprejeti kot resnica s strani družbene skupine« (Steger & Roy, 2010, str. 11), ne glede na to, ali so ideje resnične ali ne (Bibič, 1978, str. 159). Neoliberalizem ni neizbežno dejstvo in ni nekaj naravnega, kar bi obstajalo v vseh zgodovinskih obdobjih, ampak je posledica specifičnih razmer v družbi (Trdina & Pušnik, 2010, str. 847–848), čeprav se pogosto utemeljuje na svoji samoumevnosti. Po drugi strani v svojih temeljih – kot prevladujoča ideologija – ne predstavlja ničesar novega. Je »samo trenutna različica borbe, da bi peščica bogatih omejila politične pravice in državljanski vpliv mnogih« (McChesney, 2005, str. 21).

Osnovni dejavnik neoliberalne ideologije je predpostavka o učinkovitosti trgov in nevidni roki, ki bdi nad trgi. Friedman (2011) se ozira na koristi kapitalizma, ki jih je ta prinesel ameriški družbi v preteklosti, denimo manjšo diskriminacijo⁵ in gospodarski vzpon. Hkrati ta ideologija sovпада z ameriškim snom, mitom oziroma prepričanjem v to, da so Združene države Amerike (v nadaljevanju ZDA) dežela boljšega življenja, kjer lahko zaradi prostega delovanja trga in svojih sposobnosti ter trdega dela uspeš v življenju (Adams, 2001). To me spomni na strukturo mrežnega marketinga, ki promovira neoliberalno ideologijo o neomejenih sposobnostih posameznika. V takšnih strukturah je manjšina na vrhu »piramide« deležna velike večine prihodkov; posamezniki na vrhu predstavljajo motivacijo za ostale, ki pa nimajo nikakršnega zagotovila za uspeh. Podobno je na področju podjetništva, kjer le redkim uspejo vidnejši preboji, pa še to pogosto na nižnjih trgih.

Zanimiva se mi zdi primerjava med ameriškim in evropskim snom. Ameriški sen poudarja gospodarsko rast, bogastvo posameznikov in sledenje lastnim ciljem, medtem ko se evropski usmerja k trajnostnemu razvoju, kakovosti življenja in ohranjanju skupnosti (Rifkin, 2005). Evropski sen je torej manj skladen z neoliberalno ideologijo od ameriškega,

⁵ »Noben kupec kruha ne ve ali je ta narejen iz pšenice, ki jo je posejal komunist ali republikanec, zagovornik parlamentarizma ali fašist, črnc ali belec. To ilustrira dejstvo, kako neoseben je trg, ko ločuje gospodarsko aktivnost od političnih pogledov ter kako ščiti ljudi pred diskriminacijo /.../« (Friedman, 2011, str. 19)

kar kaže na to, da se evropske vrednote, kljub vseprisotnemu pojavljanju neoliberalnih, (še) niso bistveno spremenile.

Z neoliberalizmom kot načinom vladanja Steger in Roy (2010, str. 12) mislita na tiste načine vladanja, »ki so zasnovani na posebnih premisah, logiki in razmerjih moči«. Za neoliberalizem velja, da kot način vladanja prevzema naslednje vrednote: tekmovalnost, decentralizacijo in osredotočanje na lastne interese. Tudi v javnih projektih se začnejo uporabljati neoliberalna orodja in terminologija (Steger & Roy, 2010, str. 12), denimo poslovni načrt. Koncept javnega dobra tako izginja, saj je potrjen tržnemu delovanju (Steger & Roy, 2010, str. 12–13), kar pomeni, da se vsak projekt presoja z vidika njegove finančne vzdržnosti, učinkovitosti in donosnosti, ne pa nujno z vidika posledic za družbo, okolje ali posameznike. Dobre primere netržnega delovanja še vedno vidim v bazičnih raziskavah v znanosti. Vesoljske misije ali CERN-ov pospeševalnik niso tržno upravičeni projekti, lahko pa rezultati teh projektov človeštvu prinesejo številne pozitivne učinke, ki si jih danes še ne predstavljamo. V neoliberalizmu je to svojevrsten paradoks. Koncept vitke države zahteva zmanjševanje državnih investicij v znanost in bazične raziskave, saj naj bi bil edini generator napredka zasebni sektor. Vendar Stiglitz (2012, str. 92–93) ugotavlja, da se zmanjševanje tovrstnih investicij kaže na slabših rezultatih gospodarstva.

Neoliberalizem kot splet politik⁶ je definiran s formulo D-L-P (Steger & Roy, 2010, str. 14), in sicer:

- deregulacija gospodarstva,
- liberalizacija trgovine in proizvodnje,
- privatizacija podjetij v državni lasti.

Med dodatne politike, ki jih navajata Steger in Roy (2010, str. 14), se uvrščajo še zmanjševanje davčnega bremena za gospodarstvo in premožne, davčne olajšave za investitorje, zmanjševanje obsega socialne države, uravnavanje obrestnih mer s strani neodvisnih centralnih bank, zmanjševanje državne uprave, povečevanje fleksibilnosti delovne sile in zmanjševanje vloge sindikatov ter ustanavljanje institucij, ki podpirajo neoliberalno ideologijo.

Neoliberalizem razumem tudi kot nekakšno antiideologijo komunizmu, kot njegovo skrajnost znotraj trenutnih alternativ v okviru kapitalizma, kar je verjeten razlog, da so se zanj v veliki meri odločila tranzicijska gospodarstva, kjer je odigral pomembno vlogo. Hkrati pa je znotraj ekonomije kot znanosti postal *mainstream*, prevladujoča ekonomska teorija, ki izvira iz neoklasične ekonomske teorije.

⁶ Neoliberalne politike in ukrepe bom natančneje opredelili v nadaljevanju.

Zaradi navedenih razlogov **opredelitev neoliberalizma širim z dodatnima dimenzijama**, ki ju opredeljujeta Boas in Gans-Morse (2009, str. 143–145):

- neoliberalizem kot razvojni model in
- neoliberalizem kot (*mainstream*) znanstvena paradigma.

Neoliberalni razvojni model predstavlja celovito razvojno strategijo z ekonomskimi, družbenimi in političnimi posledicami (Boas & Gans-Morse, 2009, str. 144). Družbeno-gospodarske spremembe, ki jih je spremljal neoliberalni razvojni model, zaradi korenitih in hitrih reform pogosto poimenujemo tudi »šok terapije«. Vodilni neoliberalni ekonomisti, sploh tisti, ki so snovali politike prestrukturiranja gospodarstev, jih zagovarjajo, saj so prepričani, da so tako reforme najbolj učinkovite (King, 2002, str. 4–5). Aslund (v Marangos, 2004, str. 222–223) trdi, da bolj kot so reforme radikalne, manjše so negativne posledice na industrijsko proizvodnjo, življenjski standard in bolj je dohodek enakomerno razporejen. Gre torej za nasprotje gradualizmu ali politiki postopnih sprememb, ki smo jo ubrali v Sloveniji.

Neoliberalni model reform so denimo uporabili v Čilu in nekaterih drugih državah Latinske Amerike, v Južnoafriški republiki, Iraku in nekaterih nekdanjih komunističnih državah Evrope, kjer so šok terapije sovpadale z družbenimi spremembami in tranzicijo v demokracijo. Greskovits (1998, str. 29) je to označil kot zmago neoliberalizma na bojišču ekonomskih idej. Reforme so vodile politične elite posameznih držav, običajno s pomočjo svetovalcev iz neoliberalnih institucij (Harvey, 2007; Steger & Roy, 2010), kot sta Svetovna banka (angl. *World Bank*, v nadaljevanju WB) in Mednarodni denarni sklad (angl. *International Monetary Fund*, v nadaljevanju IMF).

Neoliberalizem je tudi znanstvena paradigma, ki »združuje pozitivna pravila o tem, kako trgi delujejo« (Boas & Gans-Morse, 2009, str. 144). Pri tem Boas in Gans-Morse navajata še Brohmana, ki trdi, da je pri neoliberalnem pristopu ravnanje posameznikov določeno kot niz univerzalnih racionalnih pravil, ki sledijo deduktivni logiki; vsi akterji maksimizirajo profit in pričakovane koristi ter se na signale s trga odzivajo racionalno in učinkovito.

Ena prvih institucij, kjer so neoliberalizem predavali in obravnavali kot znanstveno paradigmo, je bila ekonomska šola čikaške univerze (Steger & Roy, 2010, str. 99–100), na kateri je predaval tudi Milton Friedman. Danes je neoliberalizem prevladujoča ekonomska paradigma (Harvey, 2007, str. 54), ekonomija *mainstreama*, ki se naslanja predvsem na neoklasično ekonomsko teorijo. Ta nadgrajuje klasično ekonomsko teorijo Adama Smitha, Davida Ricarda in Karla Marxa in prevzema Smithov pogled na trg kot nevidno roko, ki je najbolj učinkovito orodje mobilizacije. Hkrati predstavlja kritiko Keynesovim teorijam o poseganju države na trg, s čimer naj bi država omejila recesijske cikle, kar naj bi po

mnenju neoklasičnih ekonomistov zmanjšalo učinkovitost gospodarstva, saj ima država zaradi interesnih skupin omejen dostop do informacij (Harvey, 2007, str. 20–21).

1.2 Značilnosti neoliberalizma

Neoliberalizem je neločljivo povezan s **kapitalizmom** kot gospodarsko ureditvijo. Nekateri avtorji ga definirajo kot hegemonijo v globalnem kapitalizmu (Harvey, 2007, str. 9), kritiki blizu Chomskemu pa bolj kritično, kot »kapitalizem brez rokavic« (McChesney, 1999, str. 41). Neoliberalizem je prepleten s kapitalističnim sistemom, zato nekaterih značilnosti ni mogoče jasno razmejiti – kot meni antropolog Marshall Sahlins (1999), gre za pozni kapitalizem (angl. *late capitalism*), ki je postal neoliberalizem. Kapitalizem je osnovan na trgu in zasebni lastnini. Trg uravnava Smithov koncept nevidne roke, ki omogoča najbolj kompleksne aktivnosti in kupcem zagotavlja želene dobrine ter storitve. Posameznik s tem, ko sledi lastnim interesom (k dobičku), zaradi vpliva nevidne roke koristi tudi družbi (denimo povečanje bogastva družbe kot celote) (Krugman & Wells, 2006, str. 3–4). Zasebna lastnina se nanaša na lastništvo kapitala, torej na možnost, da nam lastnina prinese več denarja. Proizvedemo lahko izdelek, ki se izmenjuje na trgu, kjer je denar merilo vrednosti in hkrati medij za plačevanje. To vse je mogoče le, če je zasebna lastnina dovoljena in vladavina prava zagotavlja zaščito lastninske pravice (Fulcher, 2004, str. 14). Poleg kapitala je eden od produkcijskih faktorjev tudi delovna sila, ki ponuja svoje delo v zameno za denar. Kot je za delavce nagrada plača, lastniki produkcijskih sredstev pričakujejo dobiček od svojega poslovanja (Fulcher, 2004, str. 15). S povečevanjem bogastva oziroma akumulacijo kapitala kot ciljem kapitalizma sovpada paradigma rasti, ki rast dojema kot nekaj koristnega, neizogibnega in neomejenega (Dale, 2012). Vendar so del kapitalizma tudi ekonomski cikli, ki obdobja rasti prekinjajo ter s tem vplivajo na zaposlenost in gospodarsko rast (Krugman & Wells, 2006, str. 144–151).

Osrednja prvina neoliberalizma je **ekonomska svoboda**. Že začetnik klasične ekonomije Adam Smith je svojo idejo razvil okoli koncepta, ki se nanaša predvsem na zasebno lastnino in prosto delovanje trgov po principu nevidne roke (McConnell, Brue & Flynn, 2009, str. 38) oziroma na raven vzpostavljenih institucij prostega trga in na zaščito zasebne lastnine, svobode posameznikove izbire ter prostovoljno menjavo (Wu & Davis, 1999). Predpogoj zanj pa je po mnenju Friedmana (2011, str. 7–19) konkurenčni kapitalizem; prepričan je, da ekonomska svoboda ni le pomemben sestavni del posameznikove svobode, ampak je nujna za politično svobodo. V polju ekonomske svobode so torej posameznikove aktivnosti prostovoljne, kar pomeni tudi ločitev ekonomske svobode od politične moči. Ekonomsko svobodo razčlenjujem z merskimi instrumenti, indeksom ekonomske svobode (angl. *index of economic freedom*) in merjenjem ekonomske svobode po svetu (angl.

economic freedom index). Indeks ekonomske svobode⁷ temelji na tezi iz dela Adama Smitha Bogastvo narodov, da ekonomska svoboda posameznika vpliva na blaginjo celotne družbe in spremlja naslednje spremenljivke (The Heritage Foundation – Index of Economic Freedom, 2012):

- vladavino prava: premoženjske pravice in odsotnost korupcije,
- omejeni vpliv države: fiskalno svobodo in državno porabo,
- učinkovitost državnih mehanizmov: podjetniško/poslovno svobodo, delovno zakonodajo in monetarno politiko,
- odprtost trgov: svobodno trgovanje, investiranje in finančno svobodo.

Ekonomske svobode meri tudi kanadski *The Frazer Institute*. Njegovi raziskovalci menijo, da je posameznik dosegel raven ekonomske svobode, ko je lastnina, ki jo je pridobil na legalen način, zaščitena pred posegi tretjih oseb in ko lahko brez omejitev uporablja, menjuje ali podari svojo lastnino, ne da bi pri tem omejeval istih pravic drugih posameznikov (Gwartney, Lawson & Block, 1996). Merski instrument spremlja (Bergh & Nilsson, 2010):

- vlogo države,
- lastniške pravice,
- dostop do »zdravega« denarja oziroma trdne valute (angl. *sound money*),
- svobodno mednarodno trgovanje,
- raven državnih omejitev, ki se nanašajo na kredite, delovno pravo in poslovanje.

Kot meni Foucault (v Read, 2009, str. 27–28), je del neoliberalizma tudi koncept ***homo economicus***, racionalen posameznik, ki ga enači tudi s podjetnikom. To torej pomeni, da se posameznik vsakokrat obnaša racionalno, z namenom zadovoljitve lastnih sebičnih potreb in z namenom doseganja lastnega dobička, katerega stranski učinek je, s pomočjo nevidne roke, tudi koristnost za družbo.

Ta podjetniška in sebična racionalnost se odraža še v bolj skrajni obliki kot akumulacija premoženja in ustvarjanje dobička – v obliki **iskanja rent** (angl. *rent-seeking*), bogatenja skupine ljudi na račun drugih (*win-loose* situacija, namesto dejanskega ustvarjanja bogastva), in sicer na različne načine, predvsem s pomočjo zakonodaje ali neposrednih ukrepov države, na primer ugodnim dostopom do bančnih posojil ali naravnih virov. To pomeni tudi državno omogočanje ali dopuščanje dominacije, oligopola ali monopola, ki vpliva na prevladujoči položaj enega podjetja, kar ne nazadnje vpliva na cene in celo povečevanje ekonomske neenakosti (Stiglitz, 2012, str. 39–41).

⁷ Merski instrument časopisa Wall Street Journal in washingtonskega think-tanka The Heritage Foundation.

Preko makroekonomske politike se neoliberalizem vpleta v **omejevanje inflacije**, čeprav v sodobnih gospodarstvih že nekaj desetletij ne predstavlja velike težave (Stiglitz, 2012, str. 241). Po drugi strani je **višja brezposelnost** za neoliberalni sistem neproblematična, del gospodarskega cikla.

Čeprav bi lahko **potrošništvo** pripisali tudi kapitalizmu ali globalizaciji, je njegovo širjenje sovpadlo tudi s širjenjem neoliberalnih politik in vrednot. Stiglitz (2012, str. 105–106) ga opiše kot željo po posnemanju bogatejših od sebe in kot življenje preko svojih zmožnosti, kar je razlog za zadolževanje ali prekomerno delo. Pri tem primerja ZDA in Evropo kot dve različni poti razvoja potrošništva: ZDA so se usmerile predvsem k materialnim dobrinam, Evropejci pa bolj uravnoreženo k dobrinam in prostemu času.

Neoliberalna ideologija vidi vse nepotrebne ali prekomerne **posege države** kot grožnjo svobodi in jo celo primerja s fašizmom, diktaturo in komunizmom. Država mora zagotoviti samo institucionalne okvire, ustrezno monetarno politiko, pravne strukture za zaščito lastninske pravice in omogočiti delovanje trgov oziroma jih ustrezno formirati. Ko so te strukture vzpostavljene, mora država vanje posegati v čim manjši meri, saj bi tako zmanjšala samoregulatorno naravo teh institucij (Harvey, 2007, str. 3).

Z neoliberalno idejo vitke države sovпада tudi **zmanjševanje socialnih storitev**, ki jih zagotavlja država, in programov države blaginje (Steger & Roy, 2010, str. 14) ter prehod iz politike *welfare* v *workfare*⁸, saj velja, da je socialna politika velik porabnik proračunskih sredstev (Dodson, 2006) in krivec za »debelo« državo. Na ta način neoliberalni ukrepi vplivajo na »šokterapevtsko« spreminjanje vrednot in obenem zmanjšujejo družbeno solidarnost in v družbo vnašajo neoliberalno vrednoto⁹ individualizma. Nepremišljenost takih dejanj oriše tudi Friedmanova (2011) trditev, da je za blažitev revščine namesto poseganja države najbolj zaželen ukrep kar zasebna dobrodelnost. Kljub neoliberalni ideologiji, ki podpira »vitko državo« in državno nevmešavanje, so se v zadnji krizi pojavile težnje po odločnejših državnih protikriznih ukrepih za reševanje gospodarskih, političnih in socialnih problemov. V tem Jessop (2010) zaznava paradoks, saj je ravno neoliberalizem spodkopaval suverenost držav, s tem pa jim odvzel pomembnejšo vlogo pri reševanju krize na ravni posamezne države.

⁸ Iz države blaginje v državo dela, delovne podpore, pripravljenosti za delo.

⁹ Neoliberalne vrednote bom obravnaval kasneje.

1.3 Washingtonski dogovor

Washingtonski dogovor¹⁰ je seznam reformnih ekonomskih politik za države v razvoju, pripravljenih s strani vlade ZDA, IMF, WB in ameriških think-tankov. Nastal je v 80. letih 20. stoletja in je bil sprva namenjen gospodarskemu razvoju držav Latinske Amerike (Williamson, 1990). Noam Chomsky (2005) ga enači kar z neoliberalizmom. Nastal je kot odziv na tedaj vodilno vlogo države pri industrializaciji (Serra, Spiegel & Stiglitz, 2008, str. 3)

1.3.1 Opredelitev washingtonskega dogovora

Washingtonski dogovor združuje naslednje ukrepe in politike (Williamson, 1990):

- doseganje fiskalne discipline,
- preusmerjanje (in tudi zmanjševanje) javne porabe,
- davčne reforme,
- tržno določanje obrestne mere,
- tržno določanje menjalnih tečajev,
- liberalizacija trgovine,
- liberalizacija vlaganj v državo,
- privatizacija državnih podjetij,
- deregulacija trgov in
- pravna varnost na področju lastninskih pravic.

Fiskalna disciplina je ena pomembnejših zahtev IMF in je ključna za »doseganje makroekonomske stabilnosti, zmanjševanje ranljivosti gospodarstva ter za izboljšanje gospodarskih kazalnikov« (Kumar & Ter-Minassian, 2007). Glede na to, da washingtonski dogovor povzema ukrepe, ki so bili sprva namenjeni državam Latinske Amerike, je bil ta ukrep pomemben zaradi velikega proračunskega primanjkljaja teh držav, hkrati pa odraža ameriško notranjo zavezo k uravnoteženemu proračunu (Williamson, 1990, 2008). Z zadolževanjem bi država postala tekmeč v gospodarstvu, prevzela vire in zvišala ceno denarja na trgu (Churchill v Peden, 2005, str. 57). Javnofinančni primanjkljaj je sicer dopusten, če ne vpliva na povečevanje razmerja dolg/bruto domači proizvod (v nadaljevanju BDP) ali če je srednjeročno gledano uravnotežen (Williamson, 1990).

Pri omejevanju proračunskega primanjkljaja je najbolj zaželeno **preusmerjanje in predvsem krčenje javne porabe**, ne pa povečevanje prilivov v proračun, na primer v

¹⁰ Tudi washingtonski konsenz (angl. *Washington Consensus*).

obliki povečevanja davkov, kar je sovpadalo s takratno Reaganovo ekonomiko ponudbe (angl. *supply-side economics*) (Williamson, 1990). Washingtonski dogovor si prizadeva zmanjšati predvsem subvencije in pokrivanje izgub javnih podjetij, za katere neoliberalci krivijo predvsem negospodarno poslovanje teh podjetij in prenizke cene dobrin ali storitev. Izdatki za šolstvo in zdravstvo so upravičeni, tudi njihovo povečevanje na račun zmanjševanja subvencij, saj gre za investicijo v človeški kapital, podobno prepričanje velja za javne investicije (Williamson, 1990).

Neoliberalci se v washingtonskem dogovoru zavzemajo za **davčne reforme**. Politiki na povečevanje fiskalnih prihodkov gledajo nekoliko podcenjujoče, medtem ko so strokovnjaki prepričani, da je to neodgovorno (Williamson, 1990), sploh v Latinski Ameriki, kjer države pogosto niso obdavčevale ekonomskih elit (Kingstone, 2011). Širše soglasje velja glede težnje k širini davčne osnove in zmernosti progresivne davčne stopnje (Williamson, 1990).

Dogovor kritizira državno določene **obrestne mere**, ki podpirajo samo določene gospodarske panoge. Tržno določene obrestne mere namreč omogočajo bolj učinkovito alokacijo kreditov in ne financirajo le projektov, ki so naklonjeni določeni politiki ali eliti (Kingstone, 2011).

Devizni tečaji so eden od elementov navzven osredotočene ekonomske politike. Med neoliberalnimi ekonomisti sicer ni bilo soglasja, ali naj devizne tečaje določa država ali trg. Dogovor je dosežen glede tega, da naj bodo devizni tečaji uravnoteženi – takšni, da spodbujajo izvoz in še vedno privabljajo tuji kapital (Kingstone, 2011).

Drugi element navzven osredotočene ekonomske politike je **liberalizacija uvoza**, ki omogoča pridobivanje surovin po konkurenčnih cenah in s tem koristi za podjetja v državi in gospodarsko rast. Washingtonski dogovor kritizira protekcionistične politike, ki zmanjšujejo konkurenčnost izvoznih produktov, sploh pa je kritičen do licenciranja uvoznikov oziroma uvoznih izdelkov in do visokih carinskih stopenj za določene panoge (Williamson, 1990).

Neposredne tuje investicije sicer niso prioriteta, vendar Williamson (1990) meni, da njihovo omejevanje ni koristno, saj prinašajo kapital, znanje in nove dobrine, ki jih domači trg potrebuje. Ukrep je odziv na ekonomski nacionalizem, s katerim so razvijajoče se države Latinske Amerike zaščitile lastne gospodarske panoge, denimo naftno industrijo in rudarstvo (Kingstone, 2011).

Skladno z neoliberalno paradigmo prevladuje prepričanje, da so podjetja v zasebni lasti bolj učinkovita od javnih podjetij. Williamson (1990) meni, da je posledica **privatizacije državnih podjetij** večja tekmovalnost in zmanjšanje fiskalnih pritiskov. Privatizacija

omogoča, da se oblikujejo tržne cene storitev, to pa posledično pomeni, da imajo podjetja denar tudi za vlaganje v infrastrukturo. Vodenje zasebnih podjetij je bolj učinkovito, večja je odgovornost lastnikom, ves čas pa obstaja grožnja stečaja. Zasebni lastniki podjetja z izgubo ne bodo financirali v nedogled (Kingstone, 2011).

Neoliberalni ekonomisti v washingtonskem dogovoru sledijo pozitivnim izkušnjam ZDA glede **deregulacije trgov**. Fokus teh ukrepov je bilo zmanjševanje vstopnih in izstopnih ovir za gospodarstvo (Williamson, 1990).

Na osnovi del Johna Locka, Adama Smitha, Milтона Friedmana in Murraya Rothbarda je Alvin Rabushka (v Gwartney et al., 1996) razvil tezo, da sta **zasebna lastnina in vladavina prava** temelja za ekonomsko svobodo. Zanesljiv pravni sistem tako omogoča varovanje lastnine kot temelja kapitalizma, hkrati pa vpliva na njeno višjo vrednost. Zato je zagotavljanje in varovanje lastninskih pravic pomemben del washingtonskega dogovora.

1.3.2 Kritični pogled na washingtonski dogovor in njegove akterje

Serra in soavtorji (2008, str. 3–4) ugotavljajo, da je bilo že pred uveljavitvijo načel washingtonskega dogovora jasno, da trg ne nudi zagotovila za učinkovito rast gospodarstva. Tržni fundamentalizem, kot imenujejo brezpogojno vero v zmožnost trgov, da rešuje večino, če ne kar vse ekonomske probleme, je Latinski Ameriki omogočil le omejeno gospodarsko rast in predvsem spodbudil povečanje neenakosti. Največ so pridobili bogati, revni praktično ničesar. Glede na to, da je washingtonski dogovor nastal v ZDA, je nanj močno vplival odnos ameriške družbe do neenakosti, ugotavlja Krugman (2008, str. 34). To se je odrazilo tudi na reformnih politikah, ki neenakosti praktično niso omenjale, kar se odraža tudi na razlikah v neenakosti med azijskimi gospodarstvi, ki niso upoštevala načel washingtonskega dogovora, in državami Latinske Amerike.

Tudi Williamson (v Serra et al., 2008, str. 2–3) je do tržnega fundamentalizma skeptičen. Ne strinja se namreč z brezpogojno privatizacijo, saj meni, da javna storitev ni sama po sebi slabša od zasebne (Williamson, 1990), na primer javni prevoz ali vodovod. Številne negativne izkušnje pri tovrstnih projektih v razvijajočih državah kažejo na probleme, ki jih je prinesla privatizacija vodnih virov, na primer povečanje neenakosti ali zviševanje cen storitev (Castro, 2008). Williamson (1990) je kritičen tudi do zmanjševanja investicij, saj investicije v izobraževanje in zdravje, torej investicije v človeški kapital, ter infrastrukturo veljajo kot upravičljive, saj dolgoročno pozitivno vplivajo na gospodarsko rast (Easterly & Wetzel, 1989).

Stiglitz (2008, str. 41–48) v washingtonskem dogovoru vidi ukrepe za razvoj gospodarstva razvijajočih se držav, ki so podprti z močno vero v zmožnosti trgov, vendar ne tudi z ekonomsko teorijo. Trgi so, kot je prepričan, nepopolni, zato tržni fundamentalizem vidi

kot idealizirano interpretacijo Adama Smitha. Do slepega sledenja načelom washingtonskega dogovora je kritičen, saj z njim niso zaščitili prebivalstva. Poudarja še, da so gospodarstva, ki so se odmaknila od washingtonskega dogovora in ohranila razvojno vlogo države, doživela višjo rast in bistveno manjše spremembe, povezane z neenakostjo, na primer azijska gospodarstva. Po drugi strani pa so se predvsem države Latinske Amerike osredotočile na rast BDP, ki ni idealno merilo uspeha, pri tem pa so pozabile na družbeno blaginjo. Kot še navaja Stiglitz (2008, str. 48), so se z washingtonskim dogovorom pomešali cilji in sredstva – privatizacija bi morala biti sredstvo, ne pa zgolj cilj. Svoje kritične ugotovitve v luči potrebe po novem »washingtonskem dogovoru« sklene v naslednjih točkah (Stiglitz, 2008, str. 53–54):

- potrebujemo dogovor, ki bo širši od Washingtona in bo torej upošteval interese držav v razvoju,
- enoviti razvojni modeli, ki ne upoštevajo lokalnih specifik, so obsojeni na propad,
- ekonomska teorija ne ponuja odgovorov na vsa razvojna vprašanja,
- potrebna je uravnotežena vloga trga in države, s krepitvijo tržnih in državnih institucij in
- merilo uspeha naj ne bo samo BDP, ampak tudi metrike, ki upoštevajo okoljsko in družbeno perspektivo.

Chomsky (2005, str. 28) je do neoliberalizma že tradicionalno bolj kritičen in ga pogosteje kot zgoraj navedeni avtorji omenja neposredno s tem terminom. V njem vidi obrise hegemonске globalne ureditve. Akterje washingtonskega dogovora opredeljuje kot »*de facto* svetovne vlade nove imperialne dobe«, s podporo ogromnih korporacij, ki imajo možnost vpliva na notranjo in zunanjo politiko ZDA. Te so v času Clintonove administracije svoj vpliv iz Organizacije združenih narodov (v nadaljevanju OZN) preusmerile v Svetovno trgovinsko organizacijo (angl. *World Trade Organization*, v nadaljevanju WTO) in preko nje in s pomočjo mednarodni sporazumov pričele uveljavljati »ameriške vrednote«, ki omogočajo večje vmešavanje ZDA v nacionalno gospodarstvo, denimo na področju privatizacije telekomunikacij, celo interneta in prehranske industrije (Chomsky, 2005, str. 80–85).

Toussaint, Dropsy in Anne (2008) so kritični do WB in navajajo primer ene od »skritih agend« washingtonskega dogovora, ki se nanaša na vodne vire:

- država WB zaprosi za posojilo,
- WB ga odobri le, če ima država privatizirano storitev vodovoda in kanalizacije,
- če nima, država proda vodovodno infrastrukturo konzorciju, kjer je partner Mednarodna finančna korporacija (del Skupine WB),
- investicijo zavaruje Mednarodna agencija za zavarovanje investicij (del Skupine WB)

- če se država pritoži na povišanje cen vode ali na nižjo kvaliteto storitev, spor rešuje Mednarodni center za reševanje sporov iz investicij (del Skupine WB).

Kritiki tovrstnega vodenja projektov so prepričani, da primanjkuje empiričnih analiz, ki bi utemeljili prednosti privatizacije vodne infrastrukture (Castro, 2008, str. 74). Delovanje WB kritizira tudi njen nekdanji glavni ekonomist Joseph E. Stiglitz (v Stiglitz & Chang, 2001). Strinja se, da so liberalizacija trgovine, makroekonomska stabilnost in določanje pravih cen pomembni, a še zdaleč ne zadostni pogoji za ekonomski razvoj. Kritičen je do strogo ekonomskega pogleda na razvoj, brez vizije o trajnostnem odnosu do okolja in vzpostavitvi demokratičnega okolja. Omenja potrebo po novem, »powashingtonskem dogovoru«, ki bi nove trende na področju trajnostnega razvoja približal dejanskim potrebam razvijajočih se držav.

Washingtonski dogovor ni nikoli obsegal zmanjševanja obsega varovanja okolja, zdravja ljudi ali potrošnikov, je kritičen Williamson (2008), ki je prepričan, da je bilo to razumljeno napačno.

1.4 Neoliberalizem in globalizacija

Globalizacija je pojav, ki se je razvijal tisočletja. Je posledica človeške narave, sodelovanja, povezanosti, stika in trgovanja z drugimi kulturami. Zanj ni soglasne definicije. Helleiner (2001) je celo predlagal, da naj se uporabo tega termina prepove, dokler ne bo soglasja, saj je postal dvoumen in predmet političnih manipulacij. Temu seveda ni bilo tako.

IMF (International Monetary Fund, 2008, str. 2) globalizacijo opiše kot »zgodovinski proces in rezultat inovativnosti ter tehnološkega napredka«. Gre torej za pojav s širšimi družbenimi posledicami. Kot menita Keohane in Nye (2000), *buzzword* (slov. modna beseda) globalizacija opiše spremembe, ki so ključno vplivale na politiko, ekonomijo, vojskovanje in okolje. IMF (International Monetary Fund, 2008) navaja naslednje pozitivne učinke globalizacije:

- povečanje obsega svetovne trgovine,
- povečanje neposrednih investicij,
- učinkovitost skozi večjo tekmovalnost,
- večji dostop do sodobne tehnologije in zdravstvene oskrbe,
- večji dostop do komunikacijske infrastrukture in do neodvisnih medijev,
- hitrejša širjenje inovacij, informacij in znanja,
- povečevanje posameznikovih prihodkov in
- zmanjševanje obsega revščine in neenakosti na globalni ravni.

IMF (International Monetary Fund, 2008) sicer priznava tudi negativne učinke, vendar jih utemeljuje s stališčem nekdanjega generalnega sekretarja OZN Kofija Annana, da so danes največji poraženci tisti, ki so bili izvzeti iz globalizacije, oziroma tisti, ki se je otepajo.

Po mnenju Smitha in Zacharyja (2008, str. 29–32) obstajajo trije ključni pogledi na globalizacijo, ki jih razčlenjujem:

- neoliberalni pogled,
- institucionalni pogled in
- kritični pogled.

Neoliberalizem in globalizacija sta močno prepletena pojava. Kot meni Herman (v Smith & Zachary, 2008) globalizacija podpira ideologijo prostega trga, ki je ena od najpomembnejših značilnosti neoliberalizma. Po drugi strani pa neoliberalci v globalizaciji vidijo priložnost za uresničitev načela prostega trga in kot doprinos človeštvu (Smith & Zachary, 2008, str. 30). Z razvojem informacijskih tehnologij in transporta se je globalizacija še okrepila in tako omogočila širitev idej in ekonomskih ter političnih ideologij, tudi neoliberalizma. Današnji neoliberalni model globalizacije, kot ga poimenujeta Smith in Zachary (2008), je medsebojne učinke obeh pojavov še okrepil in pospešil. Za neoliberalni pogled na globalizacijo štejem tudi stališče Kofija Annana (v Lule, 2012, str. 25), ki je uporabil primerjavo z zakoni narave. Po njegovem mnenju je nasprotovanje globalizaciji, kot da bi nasprotovali gravitaciji. Takšen Anannov diskurz »globalizacija je neustavljiva« vidim kot neoliberalni pogled na globalizacijo. IMF (International Monetary Fund, 2008, str. 7) nepovratnost globalizacije uvršča med mite; pritrjuje, da je globalizacija na dolgi rok najverjetneje nepovraten proces, vendar dopušča možnost, da se ta tudi ustavi oziroma zavre, denimo v času svetovnih vojn ali drugih kritičnih dogodkov, kot so velike gospodarske krize, naravne katastrofe ali kot je bil 11. september ...

Institucionalni pogled je podoben neoliberalnemu z vidika koristi, ki jih globalizacija prinaša človeštvu. Pogleda se razhajata v tem, da institucionalisti dvomijo v učinkovitost trgov, zato je potrebno trge in globalizacijo regulirati, da resnično ustvarjajo koristi, ne pa da povzročajo negativne eksternalije (Smith & Zachary, 2008, str. 31–32), kamor štejem tudi različne oblike neenakosti.

Kritične poglede na globalizacijo najpogosteje izražajo t.i. gibanja za svetovno pravičnost. Tudi ta gibanja ne nasprotujejo globalizaciji sami po sebi, ampak predvsem načinu globalizacije. Prepričani so, da blaginja ne dosega večine prebivalstva, da globalizacija ni pravična in da gospodarske velesile ter multikorporacije dominirajo, izkoriščajo delovno silo in naravne vire. Kritični pogledi se torej nanašajo predvsem na sedanjo obliko globalizacije (Smith & Zachary, 2008), ne na proces kot tak, ki je prisoten že tisočletja.

1.5 Institucije neoliberalizma

Med neoliberalne institucije štejem vse javne in zasebne organizacije ali organizacijske oblike, ki igrajo vlogo pri oblikovanju in promociji neoliberalne ideologije, politik in vrednot. Če povzamem definicijo ideologije, je vloga teh institucij, da posredno ali neposredno promovirajo sistem idej, prepričanj in vrednot.

Institucije sem razvrstil glede na nivo (nacionalni, nadnacionalni) oziroma tip organizacije (javne, neprofitne, profitne), glede na njihovo pojavljanje v strokovni literaturi, povezano z neoliberalizmom.

Glede Evropske unije (v nadaljevanju EU) in njenih institucij sem tehtal med razlogi, ali naj jih vključim med neoliberalne institucije. Glede na pojavljanje v strokovni literaturi ocenjujem, da so nekateri gospodarski ukrepi sicer neoliberalni, vendar glede na prisotnost različnih sistemov države blaginje v članicah EU, različno intenziteto vnašanja neoliberalnih ukrepov v nacionalne politike in glede na razmeroma visoko regulacijo trgov sklepam, da ima EU manj skupnega z institucijami, ki jih obravnavam v nadaljevanju.

1.5.1 Mednarodne in nadnacionalne organizacije

WB je mednarodna finančna organizacija, ki zagotavlja posojila državam v razvoju. Ustanovljena je bila z namenom povojne¹¹ obnove Evrope in Japonske, danes pa je njen glavni cilj zmanjševanje revščine v najrevnejših državah. Banko upravlja 188 držav z lastniškimi deleži; največjega imajo ZDA¹², s tem pa tudi odločilno vlogo pri imenovanju vseh dosedanjih predsednikov uprav in pri politiki podeljevanja posojil, ki je od washingtonskega dogovora dalje izrazito neoliberalna (Toussaint et al., 2008), saj je politika podeljevanja posojil usmerjena v izpolnjevanje neoliberalne agende.

WTO je medvladna organizacija za liberalizacijo mednarodne trgovine, ki združuje 157 držav (World Trade Organization – Members and Observers, 2012). Njene naloge so urejanje mednarodne trgovine, reševanje trgovinskih sporov med članicami ter skrb za transparentno in dosledno izvajanje tovrstne zakonodaje v državah članicah (World Trade Organization – What we do, 2012). S številnimi ukrepi tudi WTO izvaja določila washingtonskega dogovora, ki se nanašajo na liberalizacijo trgovine z zmanjševanjem uvoznih ovir: nefinančnih (standardi, licenciranje in kvote) ter finančnih (carine in druge dajatve), in sicer v tesnem sodelovanju z WB in IMF (Toussaint et al., 2008).

¹¹ Po drugi svetovni vojni.

¹² V nadaljevanju ZDA.

Podobno vlogo kot WTO imajo prostocarinski sporazumi, ki jih posebej ne obravnavam.

Poleg WB in WTO je **IMF** še ena organizacija, ki je bila ustanovljena po drugi svetovni vojni. Vloga IMF, ki jo danes sestavlja 188 držav, je stabilizacija deviznih tečajev in vzpostavitev mednarodnega plačilnega sistema (International Monetary Fund – Overview, 2012). Naloge IMF, povezane z washingtonskim dogovorom, se nanašajo na fiskalno disciplino, ki je bila pogoj za pridobivanje posojil; spodbuja tudi privatizacijo javnih podjetij v državah v razvoju (Williamson, 1990). Predsednik IMF je, za razliko od WB, vedno Evropejec. Morda je to pomenilo tudi bolj evropsko in socialno miselnost. Nekdanja predsednika IMF Camdessus in Strauss-Kahn (v Petras & Veltmeyer, 2012) sta namreč poudarjala potrebo po novem globalnem modelu rasti, ki bi upošteval vrzeli v dohodkih, ki grozijo socialni in gospodarski stabilnosti. Camdessus (v Petras & Veltmeyer, 2012) je že leta 1996 poudaril, da politika IMF več ne temelji na neoliberalizmu in izključno samo kapitalizmu prostega trga, ampak na treh stebrih:

- nevidni roki trga,
- vidni roki države in
- solidarnosti med bogatimi ter revnimi.

1.5.2 Nacionalne države

K uspehu neoliberalizma so v veliki meri pripomogle angleško govoreče države. Za prelomnico se šteje obdobje Reagana in Thatcherjeve, ki sta z nekompromisno politiko v gospodarstvu vpeljala prvine neoliberalizma in preko njih tudi v nadnacionalne institucije, denimo WB ali IMF. Nekompromisna politika je še danes pomembna za obstoj neoliberalnih gospodarstev, saj, kot meni Wacquant (2003, str. 65–66), lahko nevidna roka trga deluje le z »jekleno pestjo« države.

Nacionalne države so ključne za implementacijo neoliberalnih politik. Delim jih na dva pola:

- države pobudnice in
- države posnemovalke.

Ena najpomembnejših držav pobudnic so ZDA, ki še danes predstavljajo vodilno vlogo pri promociji neoliberalizma in so ključno vplivale na njegov razvoj, neposredno in tudi posredno, preko mednarodnih organizacij (Williamson, 1990). Ocenjujem, da bo na nadaljnjo intenziteto neoliberalizma vplival tudi rezultat letošnjih predsedniških volitev v ZDA, saj se kažejo razlike med programi strank, čeprav Chomsky (2005, str. 77) meni, da so republikanci in demokrati na isti strani glede svobode tržne ekonomije. Sicer pa Stiglitz

(2012, str. 143–144) ugotavlja, da se vloga ZDA zaradi negativnih posledic *ameriškega modela kapitalizma* zmanjšuje.

Države posnemovalke sledijo neoliberalnim politikam. V literaturi najdem več razlogov za to:

- vpliv zunanjih neoliberalnih svetovalcev (Birch & Mykhnenko, 2009; de Kort, 2011),
- izvajanje programov neoliberalnih političnih strank (Harvey, 2007),
- izpolnjevanje pogojev za vključevanje v mednarodne organizacije (Harvey, 2007) in
- izpolnjevanje pogojev za pridobivanje pomoči in posojil (Toussaint et al., 2008).

V analizo programov političnih strank se ne bom poglobljal, vendar opažam, da vodilne stranke v Zahodnih državah, tudi levica, sprejemajo neoliberalizem, od politične opredelitve in okolja pa je odvisna intenziteta neoliberalnih politik v programih. Tako tudi za socialdemokratske stranke velja, da ne morejo ignorirati izzivov neoliberalizma in nadaljevati s keynesijanskimi programi države blaginje (Kitschelt, 1994, str. 301).

1.5.3 Nevladne in izobraževalne organizacije

Think-tanki so organizacije, ki izvajajo interdisciplinarne raziskave in iščejo rešitve na specifičnih področjih. Eden prvih neoliberalnih think-tankov je Mont Pelerin Society, od koder izvira prva sistematična formulacija neoliberalizma. Nastal je kot odgovor na marksistične in keynesijanske ukrepe, v katerih so člani think-tanka videli grožnje svobodni družbi. Mont Pelerin je imel velik vpliv na Milтона Friedmana, ki je iz takrat obrobne ekonomske ideje, s pomočjo čikaške univerze, neoliberalizem postavil v središče ekonomske teorije poznega 20. stoletja (Steger & Roy, 2010, str. 15–20). Z globalizacijo so se think-tanki iz ZDA razširili tudi drugod po svetu in veljajo za pomembne generatorje politik, tudi neoliberalnih (McGann, 2002). Primer vloge think-tankov navaja Stiglitz (2012, str. 44), ki so usposabljali in izobraževali številne ljudi (predvsem sodnike) o tem, da so trgi sami po sebi dovolj učinkoviti, češ da niti monopoli niso škodljivi.

Že omenjena Čikaška univerza (oziroma njen oddelek za ekonomijo) je bila prva **izobraževalna institucija**, ki je predavala neoliberalno teorijo (Harvey, 2007, str. 8). S širjenjem neoliberalne miselnosti so se razvile nove poslovne šole – tako v ZDA, kakor tudi v drugih državah – in tako izobrazile nove generacije ekonomskih neoliberalnih elit. Do 90. let prejšnjega stoletja so praktično vse poslovne šole prevzele neoliberalizem kot vodilno znanstveno paradigmo (Harvey, 2007, str. 54). Po drugi strani izobraževalne institucije v vse večji meri gledajo na študentke in študente kot produkte z naborom večšin, s ciljem povečevanja produktivnosti posameznika v prihodnjem delovnem okolju (Urciuoli, 2010, str. 162). Pri tem se mi pojavlja vprašanje, kako bomo lahko našli alternativne modele izzivov človeštva, če ne bomo razvijali kreativnosti in kritičnega

mišljenja, ki ga aktualni šolski sistem ne spodbuja dovolj, sploh če to povežem z globljimi posledicami. Gre za spreminjanje sebstva¹³, spreminjanja načinov razumevanja sebe, delanja na sebi in načinov »kako jih kot subjekte proizvajajo različni oblastni diskurzi« (Trdina & Pušnik, 2010, str. 849).

1.5.4 Korporacije

Že v zametkih neoliberalizma so predvsem ameriške multinacionalke videle priložnosti za širjenje svojega poslovanja in za **iskanje rent**. S širjenjem neoliberalne ideologije so se temu prilagodile tudi preostale korporacije, saj jim je omogočilo učinkovitejše doseganje poslovnih ciljev, pogosto z ohlapno lokalno zakonodajo in posledično nizkimi stroški (predvsem delovne sile). Korporacije so bile eden prvih sponzorjev neoliberalnih teoretikov (Plehwe, 2009, str. 6). Neoliberalno ideologijo, vključno z njenimi vrednotami, so vključili v svoj *modus operandi* korporativnega upravljanja in iz sponzorjev postali tudi promotorji neoliberalizma. Z iskanjem rent sovпада tudi lobiranje, za katero so bile samo v ZDA v letu 2011 porabljene več kot 3 milijarde ameriških dolarjev (Stiglitz, 2012, str. 95). Gre za nekakšno legalno obliko korupcije, ki ga spodbujajo korporacije, s ciljem doseganja zelenih dejanj s strani države.

Med korporacijami so še posebej pomembne finančne, predvsem banke in bonitetne hiše. Deregulacija finančnega sektorja je namreč povečala njihov vpliv in hkrati odvisnost gospodarstva od njihovih dejanj. Financijalizacija gospodarstva je močno vplivala na fokus k inflaciji (da vlagatelji zaradi nje ne bi izgubljali svojega premoženja), medtem ko se z redistribucijo premoženja niso ukvarjali (Stiglitz, 2012, str. 240).

Promocija neoliberalizma ni vedno potekala samo pasivno, ampak so se korporacije aktivno vključevale v oblikovanje politik v posameznih državah. Povzročile so tudi gospodarske in družbene učinke, ki jih Crotty, Epstein in Kelly (1998, str. 1–2) razvrstijo v pet kategorij:

- **tekma do dna**, ki vključuje tudi koncept »deli in vladaj«; med sabo bo sprla delavce, skupnosti in države, saj bodo tekmovali v minimalnih standardih, medtem ko bo korporacija grozila z umikom v primeru zviševanja minimalne plače ali povečevanja davkov; v tej tekmi bodo pridobile predvsem korporacije in najvišje izobraženi, izgubili bodo mezdni delavci in nezaposleni,
- **vzpon na vrh** je nasprotje tekmi do dna; korporacijo bolj kot nizke plače in davki k investicijam privabijo visoko izobraženi delavci, dobra infrastruktura, visoko povpraševanje in prisotnost drugih korporacij in podjetij,

¹³ Posameznik iz lastne perspektive.

- **neoliberalna konvergenca** je prevladujoča neoliberalna teza, da bo mobilnost korporacij, zaradi deregulacije in prostega trgovanja, povišala življenjskih standard v vseh državah, največ pa v revnejših; tako bo sledila uveljavitev enotnega, globalnega življenjskega standarda,
- **neenak razvoj** je model razvoja, v okviru katerega bodo določene regije pridobivale na račun drugih; Becker, Krugman in Venables ter Wood (v Crotty et al., 1998, str. 2) so prepričani, da bo zaradi poceni delovne sile na južni polobli izgubljala severna polobla,
- **korporacije in neposredne tuje naložbe imajo premajhen učinek**, je še eden od vidikov učinkov, ki v korporacijah ne vidi večjih škodljivih učinkov na gospodarstvo.

Kot še ugotavlja Crotty et al. (1998, str. 24–25), povečana mobilnost kapitala in z njo širjenje prisotnosti korporacij vpliva na omejitve za delavce, skupnosti in države. Ne nujno torej zaradi samih korporacij, ampak tudi preko nadnacionalnih organizacij, ki spodbujajo uvajanje politik, ki naj bi zagotavljale gospodarsko rast.

S korporacijami se pogosto povezuje tudi uspešne posameznike, podjetnike, menedžerje in inovatorje, ki jih je uspelo priti iz dna na vrh. Stiglitz (2012, str. XV) jih opisuje kot tipične mite, ki sovpadajo z ameriškim snom. Gre za izjeme, ne pravila, na kar kažejo tudi podatki o družbeni mobilnosti.

1.5.5 Mediji

Medije zaradi posebne družbene vloge obravnavam ločeno, saj so medijske reprezentacije v sodobni družbi osrednji ponudnik diskurzov (Trdina & Pušnik, 2010, str. 849–850) in s tem način oblikovanja javnega mnenja. Pri tem za medije uporabljam najširšo definicijo, ki vključuje televizijsko in radijsko produkcijo, založništvo glasbe, časopisov, revij in knjig, filmsko industrijo in internet, pa tudi znane osebnosti, ki poosebljajo neoliberalne vrednote.

Medije postavljam v kontekst propagandnega modela Chomskega in Hermana (2002), v katerem mediji izbirajo vsebine glede na pet dejavnikov: lastništvo medija, vire financiranja, vire informacij, negativne odzivi na vsebine in antikomunistično propagando, katere osredotočenost se je v zadnjem času spremenila. V zadnjem času se je sicer spremenil osredotočenost antipropagande – po 11. septembru 2001 se je usmeril v protiteroristično propagando.

Svetovni medijski trg je eden najbolj koncentriranih in oligopolnih trgov na svetu. To je še dodatno pospešilo ekonomsko in kulturno globalizacijo ter promocijo potrošniških vrednot, ki jih izvajajo mediji. Vsekakor pa je neoliberalna ideologija prostih trgov dejansko koristila medijskim korporacijam, zato njihovi mediji niso kritični do neoliberalizma. Lastništvo medija tako vpliva na izbor vsebin. Podobno je z viri financiranja – oglaševalci,

ki sistema, v katerem so uspešni, ne bodo želeli kritizirati. Tako se dejansko pojavlja subtilna cenzura. Mediji so tudi pomembni lobisti, saj lahko preko vsebin, ki jih podajajo, vplivajo na politične odločitve in javno mnenje (McChesney, 2001). Glede na trende, na katere McChesney (2001) gleda s pesimizmom, vidim edino priložnost za bolj demokratično informiranje v svetovnem spletu, denimo preko neodvisnih spletnih strani ali mnenjskih voditeljev v družbenih omrežjih. Pa vendar tudi tu zaznavam oženje prostora svobode, kot je bil poskus uveljavitve sporazuma ACTA in tendence k omejevanju svobode interneta.

Trdina in Pušnik (2010, str. 860–863) v neoliberalnih spremembah na področju novinarstva vidita napad na avtonomijo novinarstva. Prepričani sta, da neoliberalno novinarstvo zmanjšuje vlogo kritične miselnosti, vzgaja nekritične in pasivne potrošnike ter tako še dodatno vpliva na ohranjanje *statusa quo*.

1.6 Neoliberalne vrednote

Vrednote so kategorije in stvari, ki jih posameznik ceni, jim zato daje prednost ter si tako prizadeva, da jih uresniči ali doseže (Musek, 1993, str. 72). Vrednote so del politične in ekonomske ideologije. Institucije, ki podpirajo ideologijo, jih privzgajajo in se ravnaajo skladno z njimi, vrednote, ki jih privzamejo posamezniki pa podpirajo ohranjanje *statusa quo* neoliberalne ideologije. Vrednote, ki jih avtorji v povezavi z neoliberalizmom najpogosteje omenjajo, so kariera, produktivnost, zasebna lastnina, življenjski slog in kvaliteta življenja, profit, družbena in politična apatičnost, potrošništvo, površinskost (Memos, 2010), osebna odgovornost, neenakost, individualizem, svoboda posameznika in izbire (Trdina & Pušnik, 2010), demokracija, toleranca (Andersen & Fetner, 2008), tekmovalnost, agresivnost (de la Barra, 2006) in podjetništvo (Takeyama, 2010). Te prevladujoče neoliberalne vrednote kažejo na upadanje kolektivnih vrednot, kar lahko zasledimo tudi pri primerjavi dvojic: trg proti državi, javno proti zasebno, potrošnik proti državljanu, svoboda proti enakosti, osebna korist proti kolektivni solidarnosti, egoizem proti altruizmu (Barnett, 2009, str. 271).

Kariera je vrednota, ki sovпада z videnjem posameznika kot produkta z naborom atributov, hkrati pa kot način biti koristen družbi in uspeti v tekmovalnem svetu. To je uresničenje Friedmanovega socialnodarvinističnega načela, da je vsak odgovoren sam zase (Friedman, 2011) ali, kot neoliberalno prepričanje ponazarja Ornstein (2012, str. 160–161), »revni so bodisi leni bodisi neumni«.

Produktivnost je razmerje med izloški oziroma učinkom in vložki; kot vrednota se pojavlja na vseh področjih človekovega življenja, kot so delo in kariera, izobraževanje in celo izraba prostega časa (Urciuoli, 2010), v povezavi z učinkovitostjo in uspešnostjo.

Zasebna lastnina je danes v razvitih državah samoumevna, nedotakljiva vrednota in pravica, zagotovljena z mednarodnimi pogodbami, ustavo in nacionalno zakonodajo. Je pa tudi dejavnik premoženjske neenakosti, zato marksisti predlagajo njeno ukinitve, ki bi omogočila osvoboditev proletariata.

S transformacijo vrednot iz materialističnih v postmaterialistične, se spremenijo fokusi družbe. V ospredje prideta vrednoti **življenjskega sloga** (angl. *lifestyle*), ki je način izražanja posameznikovega jaza, in **individualizma**. Hofstede (1991) družbo individualizma oriše kot tisto, v kateri so vezi med posamezniki ohlapne in vsakdo (po)skrbi sam zase, kar sovpada s Friedmanovim svobodnim posameznikom. **Individualizem** je tako vrednota, ki poudarja pomen vsakega posameznika in njegovih svoboščin. Tocqueville (v Lachelier, 2007, str. 239) individualizem opiše kot hladno, preračunljivo, k sebi osredotočeno vrednoto, kot občutje, ki omogoča ločitev posameznika od mase drugih. S poljem posameznikove svobode sovpadata **potrošništvo in prosta izbira**, ki nam vlivata občutek, da smo ali imamo, kar si želimo.

Po drugi strani Tocqueville (v Lachelier, 2007, str. 239) **egoizem** opisuje kot strastno in pretirano ljubezen do samega sebe, ki pa ga potrošniška družba zagovarja. Allison (2009) ga opiše kot življenjsko nujnega, kot izbiro med življenjem in smrtjo.

Profit je, kot trdi Friedman (2011, str. 121), edina družbena odgovornost podjetja, torej doseganje rezultatov in donosa z namenom akumulacije. Danes sicer profit ni edina družbena odgovornost podjetij, kljub pomislekom, da so ostale oblike le PR-ovske inovacije (Frankental, 2001). Profitno naravnana miselnost se preko neoliberalnih institucij prenaša tudi na posameznike, ki jim »kaj in koliko jaz pridobim« postane vrednota in način odločanja v življenjskih situacijah. Paradoks naravnosti k profitu opiše nekdanja teniška igralka Navratilova (v Kaun, 2005, str. 175): »Najbolj absurdni del mojega pobega iz nepravilnega sistema je, da sem zamenjala en sistem zatiranja svobodnega mnenja z drugim ... V Ameriki so odločitve vezane predvsem na to, koliko denarja bo kaj prineslo, ne pa glede na to, kakšna bodo posledice na zdravju, morali ali v okolju.«

Družbena in politična apatija, ki ju kot vrednoti vidi Memos (2010), se pojavljata predvsem zaradi oddaljevanja ukrepov vlade od pričakovanj državljanov. To se zgodi praktično vsakokrat, ko vlade uvajajo neoliberalne ukrepe, saj so ti daleč od pričakovanj najbolj številčnih družbenih razredov (Campbell, 2010, str. 13). Posameznik se tako oddalji od politične participacije in se osredotoči na to, kaj lahko stori sam zase, torej individualizem.

Tekmovalnost kot vrednota sovpada z **neenakostjo**. Neoliberalizem jo sprejema, saj je rezultat delovanja trga kot najbolj učinkovitega mehanizma vseh vidikov družbenega življenja (Trdina & Pušnik, 2010). Tekmovalnost pa delovanje trgov sploh omogoča.

Tekmovalnost je povezana tudi s **podjetništvom**, ki ga avtorji vidijo kot eno vrednoto (Barnett, 2009; Takeyama, 2010) ali skupek vrednot, kot so samoiniciativnost, inovativnost, podjetnost, kreativnost, pripravljenost in tveganje, ki je, podobno kot preostale omenjene vrednote, prisotno na vseh ravneh posameznikovega življenja.

1.7 Kritika neoliberalizma

Boas in Gans-Morse (2009, str. 142) ugotavljata, da med članki, ki obravnavajo neoliberalizem, prevladujejo negativni in nevtralni prispevki, pozitivnih je malo. Tudi Thorsen in Lie (2006, str. 2) menita, da se termin neoliberalizem uporablja v kontekstu kritike širjenja globalnega kapitalizma, potrošništva in uničevanja države blaginje. Pri tem navajata številne avtorje, kot so Bourdieu, Chomsky, Touraine, Saad-Filho in Johnston, Hagen, Plehwe in druge. Podobno ugotavljam pri spremljanju slovenskih medijev, kjer se neoliberalizem pogosto uporablja v negativnem kontekstu, kot skupek poimenovanj za negativne posledice kapitalizma, kot to povzema M. Kovač (2012): »Označeval naj bi vse zablode zaupanja v svobodno tržno gospodarstvo, negativne posledice prostega čezmejnega trgovanja in globalizacije ter vampirsko naravo finančnega posredništva.« Tudi sam opažam, da se avtorji, ki so naklonjeni neoliberalizmu, izogibajo uporabi termina neoliberalizem. Predvsem se osredotočajo na njegove pozitivne učinke, kot so gospodarska rast, dobiček, nizka inflacija in druge.

Danes se v kontekstu nasprotovanja neoliberalizmu najpogosteje omenja gibanje *Occupy*, ki se je razširilo po vsem svetu. Stiglitz (2012, str. IX–X), prav tako eden od kritikov neoliberalizma, na gibanje gleda kot na nadaljevanje arabske pomladi, ki se kot val nezadovoljstva širi na Zahod. Glavna motivacija gibanja *Occupy* je druženje 99 %, ki nasprotujejo pohlepu in korupciji preostalega 1 % in želijo z mirno taktiko, kot je značilna za arabsko pomlad, doseči svoj cilj (Occupy Wall Street, 2012) – svobodo posameznika, ki je bila odvzeta zaradi političnih in finančnih interesov ter omejena zaradi neenakosti in interesov korporacij (A Modest Call to Action on this September 17th, 2011). Med ostale vidnejše kritike uvrščam še Paula Krugmana, Davida Harveya, Amartyo Sena in Noama Chomskega.

Avtorji so kritični tudi do tranzicije, ki jo spremlja prehod v neoliberalizem. Kljub temu, da je cilj t.i. šok terapij, poleg ekonomskih sprememb, čim prejšnja demokratizacija družbe (Aslund v Marangos, 2004, str. 224–225), Marangos (2004) meni, da tovrstna tranzicija ni skladna s ciljem demokratizacije odločanja v tem državah in da takšen model tranzicije dejansko ni demokratičen. Do neoliberalne ideologije je v odnosu do demokracije kritičen tudi Polanyi (v Harvey, 2007, str. 37 in 70), saj meni, da je takšna ideologija utopična in jo je mogoče ohranjati samo skozi silo, nasilje in avtoritarnost. To pomeni omejevanje

svoboščin množic na račun večjih svoboščin manjšine¹⁴, kar se kaže tudi v vojaških posredovanjih svetovnih velesil. Podobno je z modernimi demokracijami; kot opaza Stiglitz (2012, str. 136–137), interesi medianskega prebivalca niso enaki interesom medianskega volivca (angl. *median voter*), zato se mnenja tistih v sredini ne odražajo v politikah, hkrati pa je prepričan, da je globalizacija, zaradi ukrepov najbogatejših, omajala ameriško demokracijo in omejila vpliv ZDA. Bolj kritičen je Chomsky (2005, str. 104–105), ki je prepričan, da je demokracija ogrožena po vsem svetu, predvsem v angleško govorečih državah, in sicer zaradi velike moči korporacij.

»Trgi očitno niso učinkoviti«, ugotavlja Stiglitz (2012, str. XI–XII), kar ponazarja s tem, da je gospodarstvo učinkovito, ko sta ponudba in povpraševanje uravnotežena, kar pa v današnjem svetu ne drži. Stiglitz (2012, str. 241–242) je med drugim kritičen do trenutnega modela kapitalizma, torej neoliberalizma¹⁵, saj zanemarja dejanske težave, ki niso v inflaciji, ampak v nezaposlenosti, s tem pa se izgublja dragocen potencial delovne sile. Neučinkovitost trgov poudarja tudi Chomsky (2005, str. 78–80), ki se mu zdi ironično, da se ob uveljavljanju politike *laissez-faire* pojavlja tudi močan protekcionizem. Neoliberalizem doživlja poraz tudi kot sistem, ki naj bi z zmanjševanjem vloge države odpravil ponavljajoče se in globoke gospodarske krize; Friedman (v Stiglitz, 2012, str. 157) je za veliko gospodarsko krizo okrivil prav ukrepe države, ki so v primerjavi s samoregulacijo trga inferiorni.

Tudi potrošništvo kot pomemben sestavni del neoliberalizma je deležno kritične obravnave. Renata Salecl (2010) meni, da nam oblikovanje življenja po lastnih željah in doseganje popolnosti ne prinaša koristi, kvečjemu tesnobo. Svoboda nam dejansko povzroča stres, zato iščemo načine, kako se znebiti bremena izbire, celo s pomočjo strokovnjakov. Trdina in Pušnik (2010, str. 849) med načini neoliberalnih posegov v življenje posameznikov vidita tudi psihoterapevtsko obravnavo. Kot še navaja Saleclove (2010, str. 9–10), »postindustrijska kapitalistična ideologija običajno obravnava posameznika, kot da užitek zanj ne pozna meja«. To pa pomeni neprestano premikanje mejažitka, mnogi užitka tako ne dosežejo; potrošništvo preide v trošenje samega sebe, v uničevanje¹⁶. Tako se Schumpetrova (v Pramono, 2003, str. 125) »kreativna destrukcija« preusmeri še na človeško bitje.

¹⁴ Udejanjanje takšne ideologije vidim v nedavnem poskusu potrditve sporazuma ACTA, ki bi posegel v številne svoboščine množic, ki bi bile v korist korporacijam, predvsem zabavni industriji in farmaciji.

¹⁵ Stiglitz v svojem delu *The Price of Inequality* sicer neposredno ne omenja neoliberalizma.

¹⁶ Renata Salecl (2010, str. 10) navaja različne oblike samouničevanja: samopoškodovanje, anoreksijo, bulimijo in zasvojenost.

2 OPREDELITEV NEENAKOSTI

»Plačujemo visoko ceno za visoko in rastočo neenakost« (Stiglitz, 2012, str. 83), in to ne le posamezniki, pač pa tudi družba kot celota. Neenaka družba ne deluje učinkovito, gospodarstvo v takšni družbi pa ne more biti stabilno niti trajnostno. Tako v tem poglavju opredelim oba vidika neenakosti – sociološkega, ki je povezan z njeno družbeno vlogo in funkcijo, ter ekonomskega, ki se kaže v ekonomski neenakosti.

2.1 Neenakost in družbena stratifikacija

Koncepta neenakosti se sprva lotevam s sociološke perspektive, ki so jo po mnenju Goldthorpa (2012, str. 213) ekonomisti zanemarjali in je pogosto niso upoštevali. Kritičen je do ekonomskega obravnavanja koncepta neenakosti, ki je atribucijski, torej pojmuje neenakost kot nekaj, kar je in obstaja, česar je posameznik deležen, za razliko od sociološke relacijske perspektive, ki neenakost vidi kot posledico družbenih dejavnikov. Sam bom oba dejavnika povezal, saj bom med drugim analiziral ekonomske posledice neenakosti, ob hkratnem upoštevanju, da je neenakost posledica tako družbenih, kakor tudi ekonomskih dejavnikov.

Družbena neenakost, ki je značilna za vse človeške družbe, pomeni razlikovanje posameznikov ali skupin v dostopu do družbenih dobrin. Ko postane takšno ločevanje hierarhično, v obliki družbenih razredov ali slojev in glede na dejavnike družbene stratifikacije, pride do **družbene stratifikacije**, ki je ena od oblik družbene neenakosti. Dejavnike družbene stratifikacije je definiriral Max Weber (v Haralambos & Holborn, 1999, str. 31), in sicer:

- moč,
- ugled in
- premoženje.

Moč je sposobnost doseganja ciljev in vsiljevanja svoje volje drugim, z njihovim soglasjem ali brez njega.

Ugled se nanaša na spoštovanje in čast. Medtem ko lahko spoštovanje doseže vsak, na primer zaradi svojih osebnostnih lastnosti, znanja, športa ali drugih veščin, čast dosežejo posamezniki na pomembnih družbenih položajih – vodilni predstavniki države, kongresniki¹⁷, generali, vrhovni in ustavni sodniki, rektorji (Burton, 2009, str. 156–157) ...

¹⁷ Poslanci v Sloveniji bi bili glede na raziskave o ugledu institucij deležni nižjega ugleda oziroma časti.

Premoženje je ekonomska kategorija ter se nanaša tako na prihodke, kakor tudi na premoženje in nepremičnine posameznika.

Nekateri avtorji sicer menijo, da sodobne družbe več niso razdeljene na razrede, v katerih naj bi pripadniki imeli podoben način življenja, ampak se je vzpostavila nepretrgana hierarhija neenakih pozicij ali celo hierarhija posameznikov, s čimer se je vzpostavila individualizirana družbena neenakost (Haralambos & Holborn, 1999, str. 30). Nasprotno je Harvey (2007, str. 31) prepričan, da je prav zaradi neoliberalizma razredna delitev postala spet aktualna. Tudi uvajanje prisilne 99 % proti 1 % štejem kot enega od dokazov, da je še vedno prisotna družbena stratifikacija, ki spominja na razredno delitev. Tu vidim zgornji 1 % kot elito, ki jo v kontekstu skupnih interesov in skupnega življenjskega sloga poimenujem kot (elitni) razred, medtem ko za preostalih 99 % to trdim težje in je primernejša oznaka zanje »ostali«. Zavedanje razlik med 1 % in 99 % lahko še bolj vpliva na razvoj skupinske identitete. V sodobnih družbah tako družbene stratifikacije nismo odpravili, lahko pa nanjo vplivamo preko državnih politik, denimo s progresivnim sistemom obdavčevanja ali minimalno plačo, ki lahko zmanjšata razlike v ekonomski neenakosti in omogočita širše življenjske možnosti.

Življenjske možnosti so dejavniki, ki vplivajo na različna življenjska področja, na katera posamezniki običajno nimajo vpliva, kot so možnost zdravljenja, dokončanja izobraževanja, preživetja prvega leta po rojstvu, da se izognemo temu, da bi postali mladoletni prestopniki ipd. (Gerth & Mills v Haralambos & Holborn, 1999, str. 31). Te življenjske možnosti so v veliki meri odvisne od dejavnikov, kot so geografsko območje ali družina rojstva in ponekod še vedno barve kože. Če navedem samo primer smrtnosti živorojenih otrok v prvem letu življenja – ta v najbolj revnih državah, kot so Afganistan, Niger in Mali znaša okoli 11–12 %, medtem ko v najbolj razvitih državah ta številka znaša pod 0,5 % (Infant Mortality Rate, 2012).

Nasprotje družbeni neenakosti ali stratifikaciji je **egalitarizem**. Glede na to, da v vseh človeških družbah obstaja neka oblika družbene neenakosti, je egalitarizem kot stanje družbe, v kateri so vsi člani enaki, utopičen¹⁸, in sicer zaradi neenake porazdelitve dejavnikov družbene stratifikacije (Haralambos & Holborn, 1999, str. 29). Barnett (2009, str. 288) vidi razmerje med keynesijanskim modelom socialne demokracije in neoliberalizmom kot odnos med egalitarizmom in svobodo. To je povezano tudi s tem, da so družbe s socialdemokratsko in socialistično tradicijo bolj naklonjene egalitarizmu in so neoliberalne reforme zanje manj sprejemljive. Kot meni Stanojević (2010, str. 137) je

¹⁸ Kljub temu, da v socialistični Jugoslaviji ni bilo doseženo stanje popolne egalitarnosti, so prevladovala egalitarne vrednote, ki so po mnenju Županova (v Vehovar, 2010, str. 207) preprečevale modernizacijo jugoslovanske družbe. Takšno uravnavanje egalitarnosti nujno ohranja status quo v družbi, hkrati pa, kot menita Bernik in Makarovič (v Vehovar, 2010), skozi različne procese povečuje avtoritarnost vladajoče elite.

neoliberalna pot zaprta tudi za Slovenijo, saj ta »implicira socialne diferenciacije, ki so zaradi egalitarne tradicije socialno in politično nevzdržne«. Po mnenju neoliberalnih ekonomistov pa je ravno to razlog za neuspešnost Slovenije pri reševanju aktualne gospodarske krize.

Sklenem lahko, da torej popolnoma egalitarne družbe v današnjih okvirih človekovega razvoja ni mogoče doseči, se je pa idealu mogoče asimptotično približati in tako dosegati manjše razlike v pojavnosti moči, ugleda in premoženja. Predvsem je pomembno državno poseganje, saj država, kljub vpetosti v mednarodne organizacije in povezave, še vedno obvladuje nekatera suverena področja politik, kar se odraža tudi v razlikah v dohodkovni neenakosti med državami.

2.2 Razredi v sodobnih družbah

Pri obravnavi neenakosti je neizogiben pregled družbenih razredov, kot oblike družbene stratifikacije. Lotevam se ga pretežno z veberjanske in marksistične perspektive.

Zaradi narave sodobnih družb ni mogoče narediti jasne meje med posameznimi razredi, čeprav se v zadnjem času pogosteje omenja dva nasprotujoča si razreda: bogate in srednji razred, 1 % in 99 % in celo delitev, ki jo je uvedel aktualni republikanski kandidat za ameriškega predsednika Mitt Romney (v Lowrey & Cooper, 2012) »ustvarjalci in jemalci«.

Slika 2: Shema razredov v sodobni družbi: veberjanski pogled

Vir: Prirejeno po M. Haralambos in M. Holborn, Sociologija: Teme in pogledi, 1999, str. 57.

Kljub temu bom sledil Webbru in tako natančneje obravnaval tri glavne razrede v smislu tripartitnega sistema družbene stratifikacije (Haralambos & Holborn, 1999, str. 57):

- višji oziroma zgornji razred,
- srednji razred in
- delavski oziroma spodnji razred.

Tripartitno shemo razredov v sodobni družbi prikazujem v Sliki 2. Srednji razred prikazujem na dva načina – z veberjanskega vidika kot enotni razred in z neoveberjanskega vidika kot sklop več srednjih razredov.

2.2.1 Višji razred

Višji razred tvorijo posamezniki, ki imajo največ vpliva glede na vse dejavnike družbene stratifikacije – premoženje, moč in ugled. Pogosto se za višji razred uporablja sopomenka **družbena elita**, čeprav nekateri avtorji trdijo, da je v tej eliti še manjši delež prebivalstva kot v višjem razredu (Weir, 2007, str. 888). Podobno kot pri elitah, tudi za višji razred velja, da je medgeneracijska mobilnost manjša. Gre za **samorekrutacijo elit**, kar pomeni, da uspejo otroci najbogatejših priti do boljših položajev v družbi (Haralambos & Holborn, 1999, str. 111). Raziskovalca elit Mills in Domhoff (v Kornblum & Smyth, 1994, str. 273–274) višji razred enačita s pojmom »vladajoči razred« in »elita moči«, saj ne le, da si lastijo pretežni delež kapitala, prenašajo ga tudi na svoje otroke in imajo, kot menita, monopol nad ZDA v obliki kontrole nad političnimi odločitvami.

Opredelitev obsega višjega razreda ni enotna in se razlikuje glede na avtorje in družbe – od 1 % (Rossides v Shepard, 2010, str. 217) do 10 % (Westergaard & Resler v Haralambos & Holborn, 1999, str. 57) posameznikov v družbi, kamor se uvrščajo lastniki podjetij, vodilni menedžerji, strokovnjaki in najvišji državni uslužbenci. Ključni dejavnik uvrstitve je prav premoženje, moč in ugled pa sta njegovi posledici (Weir, 2007). Tako denimo Westergaard in Reslerjeva (v Haralambos & Holborn, 1999, str. 57) zagovarjata marksistični pogled, da Veliko Britanijo obvladuje vladajoči razred, ki je za razliko od mezdnih delavcev lastnik kapitala in ima tudi močan politični vpliv.

O razredni povezanosti višjega razreda dvomi Peter Saunders (v Haralambos & Holborn, 1999, str. 58). Meni namreč, da je moč preveč razpršena in da ti posamezniki ne nadzirajo vlade, medijev in izobraževalnega sistema. Podpira tudi tezo, da je »neenakost nujna, če naj bi bila družba pravična in uspešna« (Saunders v Haralambos & Holborn, 1999, str. 59), saj je kapitalizem z razvojem prinesel tudi večjo razpršitev moči in premoženja. Po drugi strani pa priznava, da gre za del »ekonomske elite«. Menim, da Saunders preveč poenostavlja definicijo razreda, saj povezanost ni nujno institucionalna. Seveda je tudi

jasno, da vsi ti posamezniki ne morejo imeti enakega vpliva na medije ali politiko, imajo pa sorazmerno večji vpliv od pripadnikov srednjega ali nižjega razreda.

Vsekakor za zgornji razred veljajo nekatere skupne značilnosti. V ZDA se v zgornji razred, če vanj vključimo 1 % najbogatejših, najpogosteje uvrstijo finančniki, zdravniki in odvetniki, ki polovico svojih prihodkov dobijo v obliki plač, četrtino pa od obresti, dividend, rent in drugih kapitalskih dobičkov. Bolj pogosto so to republikanci kot demokrati. Tudi poročajo se med seboj, kar še dodatno pritrdjuje, da zanje veljajo nekatere razredne značilnosti (Who exactly are the 1%?, 2012).

2.2.2 Srednji razred

Srednji razred velja za ločnico med razredoma družbenih skrajnosti, najbogatejšimi in najrevnejšimi, ali kot bi ju poimenovali marksisti, med lastniki produkcijskih faktorjev in proletariatom. Vrednote srednjega razreda so osrednje vrednote, s katerimi merimo druge družbene razrede, zato velja za univerzalni razred, ki zastopa vsakogar (Ehrenreich v Haralambos & Holborn, 1999, str. 64). Čeprav je razširjeno prepričanje, da je Marx (v Haralambos & Holborn, 1999, str. 64) opredelil le dva razreda, je priznaval tudi srednji razred. Zaznal je rast obsega dela belih ovratnikov, ki so v nekakšni vlogi današnjega srednjega menedžmenta prevzemali del poslov višjega sloja. Takrat je bil srednji razred v manjšini, danes pa velja za največji razred, kar je najverjetneje vplivalo na absorpcijo družbenih konfliktov, ki bi sicer nastali ob prisotnosti dveh diametralno nasprotnih razredov. O pomenu in vlogi srednjega razreda je razpravljal že Aristoteles (2010), ki je bil mnenja, da je velik srednji razred koristen za državo, v kateri imajo državljani zmerno in zadostno premoženje, saj je to zagotovilo za politično stabilnost in manjše število konfliktov v državi.

Za srednji razred velja manjša stopnja homogenosti kot za preostala dva razreda, zato ga nekateri neoveberjanski družboslovci poimenujejo kar v množini, »srednji razredi«. Temu pogledu sledi John H. Goldthorpe (v Haralambos & Holborn, 1999, str. 77). Posameznikov v razrede ne razporeja glede na last produkcijskih faktorjev, ampak glede na tržni in delovni položaj. V svoj t.i. vmesni razred uvrsti administrativne delavce, delavce v storitvenih dejavnostih, majhne lastnike in nižje strokovnjake. Anthony Giddens (v Haralambos & Holborn, 1999, str. 77), sledi Webbru in trdi, da obstaja le en srednji razred. Od višjega ga razlikuje v tem, da pripadniki srednjega sloja nimajo v lasti produkcijskih sredstev, zato morajo prodajati svoje znanje oziroma mentalno delovno silo; to jih razlikuje od delavskega razreda, ki poseduje le manualno delovno silo.

Zaposlitve pripadnikov srednjega razreda, ki se pretežno nahajajo v storitvenem sektorju, so bolj stabilne in varne od nižjega razreda. Deležni so več pravic na področju delavske zakonodaje. Poleg tega se njihov boljši položaj odraža tudi pri življenjskih možnostih. Bolj

verjetno je, da so deležni boljše zdravstvene oskrbe in izobrazbe, običajno univerzitetne, da bodo živeli dlje in postali lastniki potrošniških dobrin ter nepremičnin (v Haralambos & Holborn, 1999, str. 64).

Glede na različne definicije srednjega razreda, ni točnih podatkov o njegovi velikosti. V ZDA njegov delež znaša okoli 44 % (Shepard, 2010, str. 217), čeprav se po drugi strani ZDA pogosto povezuje s pojmom država srednjega razreda (angl. *middle-class country*) (Peck, 2011). Na svetovni ravni srednjemu razredu pripada 1,8 milijarde ljudi (Pezzini, 2012), kar je četrтина svetovnega prebivalstva. Trendi kažejo, da se število pripadnikov srednjega razreda povečuje. Do leta 2020 naj bi se povečalo na 3,2 milijarde, predvsem na račun držav v razvoju, kjer so pomemben dejavnik gospodarskega napredka in političnih sprememb. V razvitih državah srednji razred stagnira, trenutna kriza pa celo povzroča njegovo upadanje (Pezzini, 2012).

Kharas (2010) definira srednji razred z ekonomske perspektive, kot potrošniški razred, čeprav se zaveda, da je razred sociološka kategorija. Z gospodarskega vidika bi tako upad kupne moči srednjega razreda kot generatorja potrošništva vplival na poglobitev krize in tudi na delovna mesta. Kot opozarja Nick Hanauer (v Tankersley, 2012) v svojem govoru na dogodku TED, so pravi ustvarjalci delovnih mest pripadniki srednjega razreda, ne pa bogataši. Srednjemu razredu daje poseben pomen tudi ameriški predsednik Barack Obama (v Krueger, 2012), ki je v enem od svojih govorov poudaril, da »ko si družine srednjega razreda več ne morejo privoščiti dobrin in storitev, ki jih ponujajo podjetja, posledice občuti celotno gospodarstvo, od vrha do dna«. Glede na pomembno vlogo srednjega razreda sem prepričan, da bi njegovo upadanje vplivalo na nižjo gospodarsko rast ali upadanje in na počasnejši razvoj družbe. Z družbenopolitičnega vidika bi se namreč, skupaj z že prisotno družbeno apatijo, ohranjal družbeni *status quo*, ki bi koristil le elitam. Te pa niso generator družbenih sprememb, ki so potrebne za razvoj človeštva.

2.2.3 Delavski razred

Delavski razred imajo nekateri sociologi za najnižji slog. Drugi, denimo Kirk, pa so prepričani, da je pod njimi še ena skupina, za katero veljajo številna poimenovanja: »izključene skupine, marginalizirane skupine, *underclass*¹⁹, rezidium, rezervna armada delovne sile, razredi zavetišč in socialne podpore, stagnirajoča rezervna armada, relativno preseženo prebivalstvo in lumpenproletariat« (Mann v Haralambos & Holborn, 1999, str. 97). V tem magistrskem delu zaradi poenostavitve vse te posameznike združim v enoten delavski razred. Ta je na dnu družbene hierarhije in združuje manualne delavce, ki se od

¹⁹ Razredno dno.

nemanualnih ali mentalnih delavcev oziroma srednjega razreda razlikujejo po naslednjih značilnostih (Haralambos & Holborn, 1999, str. 80):

- v povprečju so nižje plačani,
- višine plače skozi življenje se dviga v njihovih dvajsetih letih, doseže vrh v tridesetih in nato počasi ter vztrajno pada,
- možnosti za napredovanje so majhne,
- tveganje, da postanejo odvečna delovna sila (brezposelnost²⁰, čakanje na delo, skrajšani delovni čas), je višje,
- niso deležni številnih drugih ugodnosti, kot so uporaba službenih vozil, brezplačna rekreacija ...

Pripadniki delavskega razreda imajo nedvomno omejene življenjske možnosti. Umirajo mlajši, imajo več zdravstvenih težav, manj pogosto so lastniki nepremičnin ali drugih vrednejših dobrin in redkeje nadaljujejo izobraževanje.

Z deindustrializacijo, širitvijo storitvenega sektorja in selitvijo industrije v države v razvoju se je delež delavskega razreda v najbolj razvitih državah zmanjšal, kar Bernstein (v de Angelis, 2010, str. 974) označi z buržuizacijo delavskega razreda. Podobno se dogaja tudi z razvijajočimi se državami, denimo Kitajsko in Indijo. Razlog za propad delavskega razreda Pramono (2003, str. 121) vidi v genocidni naravi neoliberalizma – s ciljem preživetja je sam svoj rep, torej delavski razred. Konec zgodovine parafrazira kot konec dela, torej odtujitev dela od družbenega okolja. Rachleff (2006) meni, da je neoliberalizem nenaklonjen delavskemu razredu in da bo posledica poslabšanja življenjskih razmer vodila v še večje konflikte. Če to kombiniramo z zmanjševanjem srednjega razreda in migracijo posameznikov v nižji razred, so konflikti torej neizogibni – sploh če posamezniki nimajo kaj več izgubiti.

2.3 Ekonomska in dohodkovna neenakost

Po pregledu koncepta neenakosti se želim osredotočiti še na ekonomsko neenakost. Neenakosti sta med sabo sicer povezani. Ekonomska neenakost v obliki nižjih dohodkov ali premoženja vpliva na nižjo raven potrošnje, kar skupaj z manjšo dostopnostjo do dobrin in storitev vpliva na večjo družbeno stratifikacijo, ki je oblika družbene neenakosti. Družbena neenakost pa zaradi različnih življenjskih možnosti posameznikov v različnih družbenih skupinah vpliva na raven dohodkov, potrošnje in tudi premoženja, kar se odraža na ekonomski neenakosti. Nekateri avtorji namesto ekonomske neenakosti uporabljajo tudi

²⁰ V Sloveniji je med brezposelnimi 30 % takšnih, ki imajo nedokončano osnovno šolo in 24 % s poklicno šolo (ZRSZ – Registrirano brezposelne osebe po stopnji izobrazbe, 2005–2012, 2012).

razširjeni izraz družbeno-ekonomska neenakost (Butler & Watt, 2007). Butler in Watt o neenakosti razpravljata izven konteksta družbenih razredov, in sicer skozi ekonomijo, politiko, in raznolikost posameznikov, ki jih je nemogoče uvrstiti v skupni razred, saj naj bi globalizacija porušila razredni koncept. Vseeno gre za družbeno stratifikacijo.

V Zahodni politični misli je ekonomska neenakost, že iz antičnih časov, obravnavana kot ogrožajoča za družbo. Ne zaradi moralne spornosti neenakosti, pač pa zaradi posledic: manjše družbene kohezije, politične fragmentacije in celo propada držav (Thompson, 2007, str. 25). Kot še navaja Thompson (2007, str. 25), sta v Zahodni politični misli prisotna dva koncepta ekonomske neenakosti:

- **utopični koncept**, ki zagovarja ukinitve zasebne lastnine z namenom doseganja družbene enakosti, ki je blizu marksizmu in komunizmu,
- koncept, ki zagovarja **ohranjanje le manjših neenakosti** v takšni meri, da se ohranja relativno visoka moč vseh družbenih razredov, kar je blizu konceptu države blaginje in socialdemokratski miselnosti.

Dodal bi še tretji pogled, ki se oddalji od tradicije Zahodne politične misli, in sicer **neoliberalni pogled na ekonomsko neenakost**. Ta neenakost opravičuje, kar ilustriram s stališčem Finisa Welcha (1999, str. 1), da je neenakost koristna za gospodarstvo in da je samo naletela na preveč slabe publicitete. Trdi, da brez neenakosti ne bi bilo trgovanja in celo ne ekonomije ter da je »neenakost bolj destruktivna, ko državljani z najnižjimi dohodki vidijo družbo kot nepravilno« (Welch, 1999, str. 2). Strinjam se, da je določena mera neenakosti koristna, saj deluje kot ekonomski in družbeni stimulus za napredek, vendar je v zadnjem času presegla te zdrave okvire. Menim še, da ni mogoče računsko opredeliti primerne ravni neenakosti, ampak so za to primernejša stališča in izrazi nezadovoljstva prevladujočih družbenih skupin, pa tudi povezava z vrednotami in tradicijo posamezne države.

2.3.1 Oblike ekonomske neenakosti in dohodkovna neenakost

Ekonomska neenakost razumem kot nadpomenko trem oblikam neenakosti, ki so definirane z ekonomskega vidika in na podlagi številčnih vrednosti oziroma zneskov, ki jih prikazujem v Sliki 3. To so (Dowd, 2009):

- **dohodkovna neenakost** (angl. *income inequality*), kot neenakomerna razporeditev prihodkov prebivalstva ali gospodinjstev,
- **neenakost v potrošnji** (angl. *expenditure inequality*), kot neenakomerna razporeditev potrošnje prebivalstva ali gospodinjstev, ki ga ponekod uporabljajo namesto dohodkovne neenakosti,

- **premoženjska neenakost** (angl. *wealth inequality*), kot neenakomerna razporeditev premoženja.

Posamezna neenakost se spremlja z vidika posameznikov ali gospodinjstev, običajno na ravni posamezne države, med državami in na svetovni ravni.

Slika 3: Nivoji spremljanja ekonomske neenakosti

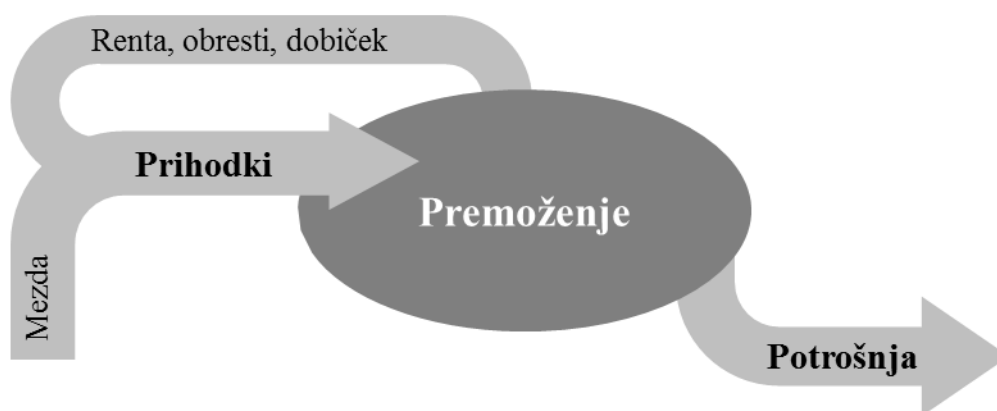

Vir: Prirejeno po D. F. Dowd, *Inequality and the global economic crisis*, 2009, str. 21.

Dowd (2009, str. 21) slikovito opiše razmerje med dohodki, premoženjem in potrošnjo, kar ponazorim tudi s Sliko 4:

- dohodek je tok, ki napaja jezero,
- premoženje je jezero, ki povečuje prihodke (v obliki rente, obresti ali dobička),
- potrošnja so odhodki, prav tako tok, ki odtekajo iz jezera.

Slika 4: Dowdov pogled na dohodke, premoženje in potrošnjo

Vir: Prirejeno po D. F. Dowd, *Inequality and the global economic crisis*, 2009, str. 21.

Dowdov pogled, ki ga prikazuje Slika 4, nam pokaže, da premoženje povečuje dohodke (na primer renta od zemlje, nepremičnin, obresti od denarnih vlog, dobiček od investicij), največji del dohodkov pa so mezde. Vsi dohodki, če so višji od potrošnje, vplivajo na povečevanje premoženja.

Zaradi metodoloških in praktičnih problemov se bom v tem magistrskem delu **osredotočil le na dohodkovno neenakost** kot posledico neoliberalnih politik. Šele pri posledicah dohodkovne neenakosti bom preučeval tudi druge oblike sicer neekonomskih oblik neenakosti, kot sta neenakost v izobrazbi ali zdravju. Glavni razlogi so naslednji:

- pri primerjavi ekonomske neenakosti med državami so v večini primerov najboljše in najbolj ažurno dostopni podatki neenakost v dohodkih,
- merjenje potrošnje ni vedno realni kazalnik – če nekdo varčuje, troši manj, v primeru večjih investicij pa se lahko zadolži in tako preseže vrednost dohodkov,
- merjenje premoženja je izredno težavno, na primer zaradi utajevanja in izogibanja davkov v davčnih oazah (Dewilde, 2011).

2.3.2 Pogledi na ekonomsko neenakost

Pri obravnavi ekonomske neenakosti gre za dokaj novo področje raziskovanja. Do 90. let 20. stoletja se je dohodkovno neenakost povezovalo predvsem z najrevnejšimi. Takšen odnos do neenakosti odlično oriše Branko Milanović (2004), ko je direktorju raziskav v WB pred leti predlagal, da se razišče povečevanje neenakosti v postkomunističnih državah. Dobil je odgovor, da so to gotovo posledica višjih prihodkov najbolj produktivnih posameznikov v družbi. Neenakost je tako šele v 90. letih pridobila večjo pozornost, ko se je, sploh v ZDA, začel povečevati razkorak med najbogatejšimi in najbolj revnimi. Paul Krugman (v Reynolds, 2006, str. 4) je mnenja, da ob takšnem bogatenju peščice posameznikov ostane manj za ostale.

Neoliberalci neenakost zagovarjajo in opravičujejo. Vidi jo kot rezultat delovanja trga, ki je, kot so prepričani, najbolj učinkovit mehanizem uravnavanja vseh vidikov družbenega življenja (Trdina & Pušnik, 2010, str. 846). Friedman (v Steinbacher, 2009, str. 31) pa vidi trg kot igro na srečo, pri kateri imajo vsi igralci na začetku enako število žetonov. Če bi vedeli, da bodo imeli na koncu igre izkupiček enak začetnemu, bi to »igri vzelo ves naboj«. Feldstein (1998) trdi, da pri bogatenju zgornjega razreda nihče ne izgubi, saj bogati pridobivajo skladno s Paretovim pravilom, tiste, ki pa zagovarjajo zmanjševanje neenakosti, označi kar z »zlobnimi egalitaristi«. Zagovarja tudi dodatno povečevanje prihodkov in premoženja najbogatejših, ki ga utemeljuje z naslednjimi argumenti (Feldstein, 1998):

- povečevanje produktivnosti in nagrajevanje posameznikov s posebnimi veščinami ter znanji,
- podjetniški uspehi,
- daljši delovni čas zaposlenih z najvišjimi plačami (tudi po 70 ur na teden) in
- nižja cena kapitala.

Navaja tudi metodološke probleme pri merjenju dohodkov revnejših in trdi, da obstaja t.i. »podzemna ekonomija«, kjer ti pridobivajo dohodke, ki niso prijavljeni.

V odgovoru na trditve Feldsteina je kritičen Milanović (2004). Navajam ga kot »ne-neoliberalno« smer razmišljanja in kot dober argument, zakaj je obravnavanje neenakosti potrebno ter kakšne družbene posledice povzroča. Poudarja, da je za obravnavo neenakosti ključen koncept vrstniških ali enakovrednih skupin (angl. *peer groups*), torej posameznikov med katerimi poteka interakcija, denimo sohrčavljani oziroma čedalje bolj kar vsemi prebivalci sveta. Z globalizacijo se je namreč dojevanje vrstniške skupine razširilo, zato je danes raziskovanje globalne neenakosti smiselno. Zavračanja neenakosti ne vidi kot zavist v slabem pomenu te besede, temveč kot občutek za pravičnost. Ta deluje v obe smeri, saj kritičnost do revščine in do nizkih dohodkov, ki jih prejemajo nekateri, pač ni zavist. Milanović (2004) še ugotavlja, da je neenakost nezaželena tema, ne glede na ekonomski ali politični sistem. Ko je v 80. letih prejšnjega stoletja v nekdanji Jugoslaviji pisal doktorat o neenakosti²¹, je bila ta tema označena kot »občutljiva«, saj je ogrožala mit o egalitarnosti socialističnega sistema. Ko pa se je preselil na Zahod, so bogataši neenakost videli kot pravično, vsako raziskovanje v smeri neenakosti pa bi sprožilo (neprijetna) vprašanja o dopustni meri neenakosti. Svoj zagovor v prid obravnavanju neenakosti zaključi s trditvijo, da je nemogoče ločiti obravnavanje neenakosti in revščine. V slednji celo vidi breme, ki so ga pripravljene nositi bogataši, da se kdo ne bi spraševal o njihovih prihodkih (Milanović, 2004).

Wisman (2011) se strinja, da zdrave družbe potrebujejo določeno mero materialne (ekonomske) neenakosti, medtem ko visoke ravni neenakosti prinašajo številne nezaželene posledice.

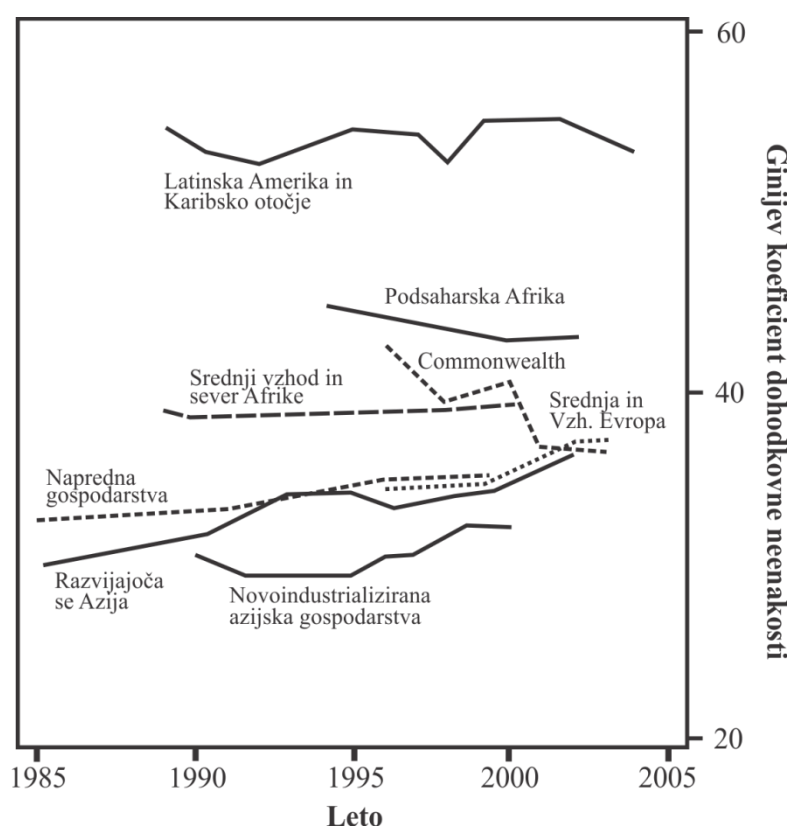
2.3.3 Vzroki za povečevanje dohodkovne neenakosti in trendi

Glede na poročilo OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development, 2011, str. 22), je razkorak med bogatimi in revnimi v državah članicah najvišji v zadnjih 30 letih. Povprečna vrednost Ginijevega koeficienta dohodkovne neenakosti se je povečala iz 0,29 (sredi 80. let) na 0,316 (na koncu prvega desetletja novega tisočletja).

²¹ Branko Milanović je leta 1987 doktoriral na temo neenakosti razdelitve dohodkov v Jugoslaviji.

Povečevanje neenakosti prikazujem na Sliki 5; začelo se je proti koncu 70. let, sprva v angleško govorečih državah, sploh v Združenemu kraljestvu in ZDA, tudi v Izraelu (Organisation for Economic Co-operation and Development, 2011, str. 22), v drugi polovici 80. let pa se je nadaljevalo tudi drugod. V zadnjem letu se je povečevanje neenakosti pojavilo celo v evropskih državah s tradicionalno nizko neenakostjo (Skandinavija in Nemčija), v državah z visoko neenakostjo pa je ta nekoliko padla. Tudi drugod po svetu se je neenakost v zadnjih treh desetletjih povečala, denimo v Aziji, v naprednih svetovnih gospodarstvih in »novi Evropi«.

Slika 5: Grafični prikaz povprečne dohodkovne neenakosti po regijah (Ginijev koeficient), s številom prebivalstva tehtano povprečje

Vir: International Monetary Fund, *World economic outlook: Globalization and Inequality*, 2007, str. 140.

Pri obravnavi dohodkovne neenakosti IMF (International Monetary Fund, 2007, str. 135) ugotavlja dva pogleda na povečevanje neenakosti zaradi napredka:

- efekt plimovanja²², kar pomeni, da se istočasno dvignejo prihodki celotnemu prebivalstvu,

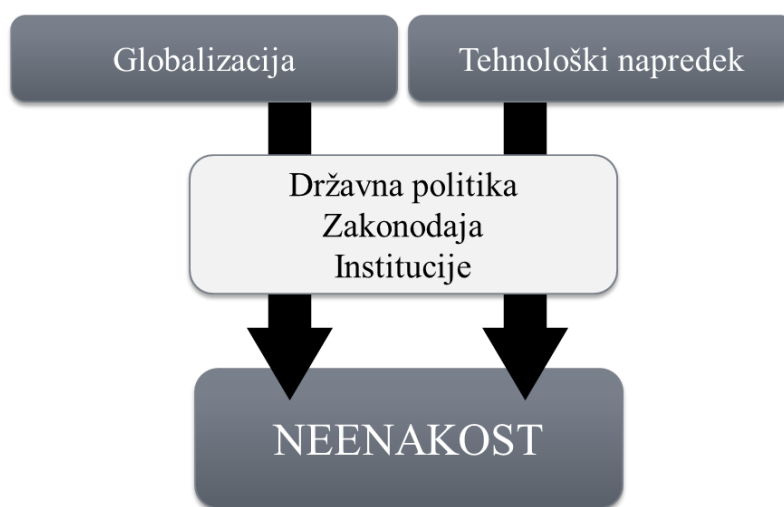
²² Plima dvigne vse ladje, ne glede na velikost.

- nesorazmerno povečanje prihodkov, kar pomeni, da obstajajo izgubarji in dobičkarji.

V večini primerov se zaradi učinkov globalizacije in tehnološkega napredka prihodki prebivalstva povečujejo neenakomerno (International Monetary Fund, 2007; Organisation for Economic Co-operation and Development, 2011). IMF ugotavlja, da na povečevanje dohodkovne neenakosti v največji meri vpliva tehnološki napredek, nekoliko manj pa neposredne tuje investicije. Za samo globalizacijo trgovine ugotavljajo, da ima pretežno pozitivne učinke.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development, 2011) med glavne povzročitelje neenakosti uvršča globalizacijo in tehnološki napredek v obliki informacijsko komunikacijske tehnologije (vključno z *outsourcingom*). Hkrati OECD vidi močno vlogo državnih politik, zakonodaje in institucij, ki lahko ublažijo ali povečajo neenakosti. Deregulacija in povečevanje prožnosti trga dela, povečevanje tekmovalnosti ter liberalizacija trgov (Organisation for Economic Co-operation and Development, 2011), kar so značilnosti neoliberalne paradigme, ključno vplivajo na povečevanje neenakosti.

Slika 6: Vpliv globalizacije in tehnološkega napredka na neenakost

*Vir: Prirejeno po Organisation for Economic Co-operation and Development, *Divided We Stand: Why Inequality Keeps Rising*, 2011.*

Tudi ekonomist Paul Krugman (2007a) meni, da »ni več mogoče trditi, da je vpliv trgovanja na distribucijo dohodkov v bogatih državah malenkosten. Je velik in postaja večji. Ne podpiram protekcionizma, ampak prosti trgi morajo ponuditi boljše rešitve za tiste, ki v globalizaciji izgubljajo«.

3 KAZALNIKI GOSPODARSTVA IN DOHODKOVNE NEENAKOSTI

»Če ne moreš meriti, potem ne obstaja« je znana krilatica v svetu števil, v katerem živimo. »Kazalniki, ki pomembna vprašanja povzemajo z eno samo številko, so bistveno komunikacijsko orodje. Sprožajo politične razprave in ljudem dajejo občutek o tem, ali je napredek na dobri poti« meni tudi Evropska komisija (2009). Prav zato je neizogibno, da se v kontekstu neoliberalizma lotim tudi pregleda kazalnikov, ki merijo uspešnost posamezne države in ki merijo neenakost.

3.1 Ekonomski, družbeni in okoljski kazalniki

Pri merjenju uspešnosti držav se uporabljajo številni ekonomski kazalniki. Najpomembnejši so:

- BDP,
- stopnja zaposlenosti oziroma brezposelnosti,
- stopnja inflacije,
- obseg izvoza in
- javnofinančna kazalnika
 - državni dolg in
 - proračunski primanjkljaj.

Osrednje merilo uspešnosti gospodarstva je **gospodarska rast**. Diskurz rasti se pojavlja vsakodnevno, v politiki, gospodarstvu in medijih, zlasti v času kriz, ko gospodarstvo ne raste. V neoliberalizmu tako velja ekonomska paradigma, da gospodarska rast ustvarja bogastvo in zagotavlja potrebna sredstva za družbene in okoljske izboljšave (Jacob v Spangenberg, 2010, str. 562), vendar ob tem ne upošteva negativnih eksternalij rasti. Nanje so že v 70. letih 20. stoletja opozarjali avtorji študije Meje rasti (angl. *The Limits of Growth*), ki so denimo poudarjali okoljske omejitve takšne rasti (Meadows, Meadows, Randers & Behrens, 1974).

Gospodarska aktivnost se meri s kazalnikom **BDP**, ki predstavlja tržno vrednost vseh storitev in izdelkov posamezne države v danem obdobju in nam torej pokaže, kakšna je bila gospodarska rast. Pogosto se ga dojema kot kazalnik življenjskega standarda, družbene razvitosti in napredka nasploh, vendar to ne drži. Kot poudarjajo avtorji poročila o merjenju ekonomske aktivnosti in družbenega razvoja, ki ga je pripravila posebna

komisija²³, »lahko prevelik poudarek na BDP-ju prikaže zavajajoče podatke o življenjskem standardu prebivalcev« (Stiglitz, Sen & Fitoussi, 2009, poglavje 1), kar je tudi razlog za iskanje drugih, boljših ekonomskih kazalnikov življenjskega standarda.

Stiglitz s soavtorji (2009, str. 137–138) ugotavlja naslednje:

- prihodki in poraba so boljši kazalniki od proizvodnje,
- prihodki in poraba naj se upoštevajo skupaj s premoženjem,
- kot osnovna enota naj se uporablja gospodinjstvo,
- večji poudarek naj bo na razporeditvi prihodkov, porabe in premoženja,
- upošteva naj se prihodke, ki se zgodijo izven trga.

Vendar so zgoraj navedene predlagane ugotovitve posebne komisije še vedno osredotočene na ekonomske rezultate, ki pa nam v sociološkem in ekološkem smislu ne razkrijejo kvalitete življenja. Evropska komisija (2009) zagovarja uvajanje takšnih kazalnikov. Predlaga uvedbo »izčrpnega okoljskega indeksa« glede obremenitev okolja, kazalnika blaginje, porazdelitve in neenakosti ter evropskega kazalnika trajnostnega razvoja, ki bi omogočali spremljanje v realnem času. Sicer pa EU že uporablja kazalnike, »ki poudarjajo družbena vprašanja, kot sta razpoložljiv dohodek gospodinjstev in prilagojen znesek razpoložljivega dohodka« (Evropska komisija, 2009). Zaradi pomanjkljivosti ekonomskih kazalnikov so se v preteklosti že razvili številni drugi kazalniki, ki so manj osredotočeni na ekonomske rezultate družbe, kot so indeks človekovega razvoja (angl. *human development index*), indeks spolne neenakosti (angl. *gender inequality index*), indeks revščine (angl. *human poverty index*), indeks ekonomske svobode (angl. *index of economic freedom*), indeks srečnega planeta (angl. *happy planet index*), ekološki odtis (angl. *ecological footprint*), indeks okoljske trajnosti (angl. *environmental performance index*) in drugi.

3.2 Kazalniki ekonomske neenakosti

Zaradi problematike neenakosti v današnji družbi je pomembno, da obstaja čim bolj enoten in enoštevilen kazalnik. Najbolj pogosto uporabljeni metodi merjenja neenakosti sta Ginijev koeficient, in razmerje med 10 % ali 20 % najbogatejših in najrevnejših²⁴. V teoriji se pojavljajo tudi drugi indeksi ekonomske neenakosti, indeks Robina Hooda, Theilov, Atkinsonov in Hooverjev indeks, vendar jih v primerjalnih študijah nisem zasledil. Glede

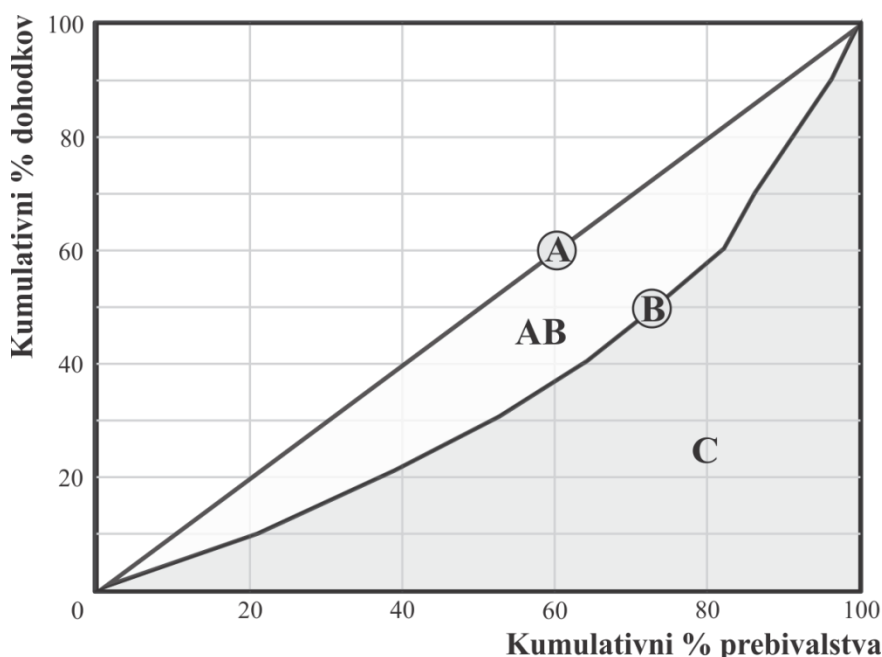
²³ Gre za dokument *Report of the Commission on the measurement of economic performance and social progress*, ki ga je pripravila posebna komisija pod vodstvom J. E. Stiglitz, in sicer na pobudo takratnega francoskega predsednika Sarkozyja.

²⁴ Uporabljata ga tudi Wilkinson in Pickett (2010) v svojem delu *The Spirit Level*, ki ga obravnavam v 5. poglavju.

na to, da se osredotočam predvsem na dohodkovno neenakost, bom v nadaljevanju magistrskega dela uporabljal kazalnike dohodkovne neenakosti.

Ginijev koeficient je zasnovan na osnovi Lorenzove krivulje (Slika 7), ki je grafična predstavitev porazdelitve dohodka med prebivalstvom. Idealna krivulja ima obliko 45-stopinjske premice (krivulja A), torej v primeru popolne enakosti. V realnosti to ne velja, zato je krivulja pomaknjena navznoter (krivulja B) (World Bank Institute, 2005, str. 97–98). Ginijev koeficient je razmerje med površino grafikona med krivuljama A in B (površina AB) in celotno površino med krivuljo A ter spodnjo in desno mejo grafikona (AB + C). To pomeni, da manjša kot je površina AB, manjša je neenakost. Razpon Ginijevega koeficienta tako znaša od 0,00 (krivulja A), kar pomeni popolno enakost, do 1,00, ki pomeni popolno neenakost (World Bank Institute, 2005, str. 97) in bi pomenila, da en človek prejema vse dohodke v družbi. Ginijev koeficient ohrani svojo vrednost ob istočasnem povečanju vseh dohodkov v družbi, ob spremembi številčnosti populacije in ostalih pogojih nespremenjenih in če si dva posameznika izmenjata dohodke. Hkrati se Ginijev koeficient dohodkovne neenakosti zmanjša, če se dohodki prerazporedijo od bogatih k revnim. To vse kaže na to, da je primerno merilo dohodkovne oziroma ekonomske neenakosti (World Bank Institute, 2005, str. 98).

Slika 7: Lorenzova krivulja

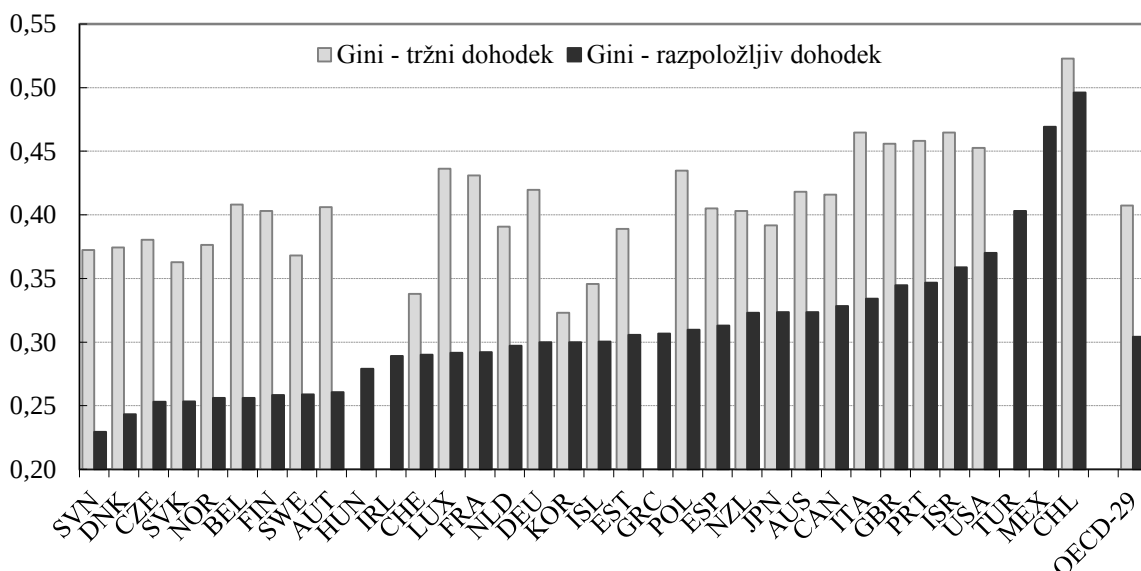
Vir: World Bank Institute, *Introduction to Poverty Analysis*, 2005, str. 97.

Z Ginijevim koeficientom lahko merimo različne nivoje dohodkov (Organization of Economic Co-operation and Development, 2011, str. 227):

- tržne dohodke; ti vključujejo dohodke od dela, samozaposlitve, kapitalske dohodke (rente, obresti, anuitete, dividende ...) in zasebne/poklicne pokojnine,
- bruto dohodke; to so vsi tržni dohodki, ki jim prištejemo še dohodke iz naslova socialnih transferjev in državnih pokojnin,
- razpoložljive (tudi neto) dohodke; to so vsi bruto dohodki, ki jim odštejemo davke in druge obveznosti do države.

Primerjava med bruto in razpoložljivimi dohodki držav ter njihovo vrednostjo Ginijevega koeficienta na Sliki 8 nam pove, kakšne so posledice državnih ukrepov na področju redistribucije dohodka in socialne politike. OECD (Organization of Economic Co-operation and Development, 2011, str. 228) ugotavlja, da bi bila brez socialnih transferjev in redistributivne dohodninske politike dohodkovna neenakost v državah OECD približno za tretjino višja, kar nam prikazuje stolpec OECD-29 na Sliki 8. Država lahko tako s svojimi politikami vpliva na raven dohodkovne neenakosti glede na neto oziroma razpoložljive dohodke v družbi.

Slika 8: Grafična primerjava dohodkovne neenakosti glede na tržni in razpoložljiv dohodek pri delovno sposobnih, OECD, 2006–2009

Opomba: Za Grčijo, Madžarsko, Irsko, Mehiko in Turčijo ni podatkov o tržnem dohodku, zato ti podatki niso vključeni v povprečje OECD. Delovno sposobni so v starostni skupini od 18 do 65 let.

Vir: Organization of Economic Co-operation and Development, *Divided We Stand: Why Inequality Keeps Rising*, 2011, str. 228.

4 NEOLIBERALNI DEJAVNIKI, KI VPLIVAJO NA POVEČEVANJE DOHODKOVNE NEENAKOSTI

Država ima preko svojih mehanizmov možnost vplivanja na dohodkovno neenakost, zato v kontekstu neoliberalnih dejavnikov preučujem predvsem posledice politik, ki se uresničujejo preko formule D-L-P, torej preko deregulacije, liberalizacije in privatizacije (Steger & Roy, 2010, str. 14). Osredotočil se bom na dejavnike, ki so povezani ali neposredno vplivajo na dohodkovno neenakost, in sicer:

- spremembe na področju delovnopravne zakonodaje in večja fleksibilnost na trgu dela,
- fiskalna politika, usmerjena k zniževanju davkov za gospodarstvo in najbolj premožne,
- zmanjšanje obsega socialnih storitev in države blaginje,
- spremembe na področju izobraževanja; privatizacija, vzpostavitev trga in manjši izdatki države in
- liberalizacija ter deregulacija trgovanja in finančnih vlaganj.

Povodi za spremembe so (bili) običajno naslednji:

- kombinacija neoliberalnih sprememb in tranzicije družbenoekonomskega sistema,
- neoliberalne spremembe zaradi notranjih ali zunanjih pritiskov oziroma vzgibov.

Kombinacija neoliberalnih sprememb in tranzicije iz socialističnega v demokratično tržno gospodarstvo se je zgodila predvsem v nekdanjih socialističnih državah Evrope. Države so izbrale hitri pristop šok terapije ali gradualističen pristop, ki je značilen tudi za Slovenijo. Neoliberalne spremembe zaradi notranjih vzgibov ali pritiskov so implementirale razvijajoče se države zaradi pritiskov neoliberalnih institucij, preostale države pa zaradi notranjih interesov po višji gospodarski rasti.

Na povečevanje dohodkovne neenakosti vplivajo tudi drugi dejavniki, ki so del sodobnega gospodarstva, a niso neposredno povezani z neoliberalizmom, na primer globalizacija in tehnološke spremembe (Taylor, 2004, str. 190–192). Davis in Cobb (2010) sta sicer skeptična do argumenta, da tehnološke spremembe (predvsem na področju informacijske tehnologije) vplivajo na rast neenakosti, saj je ta različna pri podobno razvitih državah. Razlog za povečanje dohodkovne neenakosti opažata v korporacijah in njihovi politiki upravljanja s človeškimi viri. To po mnenju Pfefferja (v Davis & Cobb, 2010) kaže, da je trajnostni odnos do človeka²⁵ manj pomemben od trajnostnega odnosa do okolja.

²⁵ Prijazno do okolja vs. prijazno do ljudi.

4.1 Trg dela

V zadnjih desetletjih se na trgu dela dogajajo korenite spremembe, tako v najbolj razvitih državah, kakor tudi v državah v razvoju. Zaradi vpliva globalizacije in *copy-paste* neoliberalizma so delavci deležni podobnih ukrepov, po drugi strani pa države med sabo tekmujejo v privabljanju tujih investorjev. Kljub temu med državami obstajajo pomembne razlike v naboru in intenziteti ukrepov. Različne študije kažejo na to, da so neoliberalne politike najbolj vplivale na naslednje dejavnike trga dela (Banerjee & Goldfield, 2007, str. 2–3):

- plače, ki ne sledijo produktivnosti,
- ukinitve koncepta minimalne plače ali njeno (realno ali absolutno) zmanjšanje,
- večja mobilnost delovne sile in kapitala,
- omejevanje socialnih pravic, povezanih z delom (zdravstveno zavarovanje, invalidsko zavarovanje, zavarovanje za primer brezposelnosti in pokojnine),
- zmanjšanje vloge sindikatov in njihovega članstva,
- zmanjšanje obsega delavskih pravic in
- fleksibilne oblike zaposlitev.

Razlog za navedene spremembe je neoliberalno prepričanje, naj se produkcijske faktorje, med katere spada tudi delo, plača glede na njihovo vrednost, zato so vsaka izkrivljanja trga, kot so institucije socialne države ali sindikati, odveč in škodujejo delovanju trga (Banerjee & Goldfield, 2007).

Kljub rasti BDP v večini razvitih držav **plače ne sledijo rasti produktivnosti**, z izjemo plač najbogatejšega razreda. To je še najbolj opazno pri **minimalnih plačah**, ki jih prejema ljudje iz najnižjega razreda. Stiglitz (2012, str. 242) omenja kar 15 % realno znižanje minimalne plače v ZDA v obdobju 1980–2011. Dohodki višjega razreda se povečujejo, med manj kvalificiranimi delavci pa znižujejo, kar vpliva na povečevanje dohodkovne neenakosti, sploh med manj kvalificiranimi delavci (Banerjee & Goldfield, 2007, str. 9–10). Podobni trendi so značilni tudi za tranzicijska gospodarstva. Izyumov in Claxon (2009) ugotavljata, da se je v teh državah povečalo izkoriščanje delavcev, plače so se realno zmanjšale, to vse pa je vplivalo na povečanje dohodkovne neenakosti v teh družbah. Maurin in Postel-Vinay (v Barbieri, 2009, str. 621) ugotavljata, da so nižje kvalificirani delavci praktično povsod v EU manj plačani, a da obstaja razlika med posameznimi državami. Tam, kjer je plačna fleksibilnost manjša (sploh v kontinentalnih tipih blaginje), je dopustna fleksibilna in hkrati manj varna oblika zaposlitve. Takšne **fleksibilne oblike dela** pa prav tako povzročajo neenakost. Atkinson (v Barbieri, 2009, str. 621) navaja dve obliki:

- začasna fleksibilnost v smislu prilagoditve delovnega časa in dolžine dela potrebam delodajalca,
- plačna fleksibilnost v smislu različnih nivojev plačila.

Poleg plačnih razlik, ki po mnenju Barbierija (2009) povzročajo družbeno in dohodkovno neenakost, se pojavlja še dodatna neenakost v obliki **sekundarnega trga delovne sile**, na katerem se pojavljajo posamezniki z najnižjo izobrazbo, ki so najmanj zaščiteni in pogosto vanj ujeti (Giesecke & Groß, Fouarge & Layte, Barbieri & Scherer v Barbieri, 2009). Ta oteževalna okoliščina dodatno vpliva na njihovo družbeno neenakost in izključenost (Barbieri, 2009, str. 625).

Globalizacija je skupaj z neoliberalno paradigmo omogočila večjo **geografsko mobilnost delovne sile**. To pomeni, da se izobraženi delavci selijo v razvite države²⁶, s čimer znižujejo plačo svojim kolegom v razvitih državah. Po drugi strani pa je **mobilnost kapitala** omogočila selitev proizvodnje v razvijajoče se države, kjer veljajo nižji standardi glede varstva delavcev (Banerjee & Goldfield, 2007, str. 10) in kjer so plače nižje. To pomeni, da delavci v razvitih državah ne morejo zahtevati višjih ali celo ohranitve obstoječih plač, saj jim grozi selitev proizvodnje; podobnih groženj so deležni tudi delavci v razvijajočih se državah.

Selitve delovne sile so med drugimi dejavniki vplivale na zmanjšanje **vloge sindikatov**²⁷, ki je po podatkih International Labour Organization (2008, str. 83) povezana z dohodkovno neenakostjo. Države z višjim deležem vključenosti v sindikate ter večjo centraliziranostjo kolektivnih pogajanj imajo namreč nižjo dohodkovno neenakost, kar prikazuje Slika 9; skandinavske države, kot so Švedska, Finska in Danska imajo visoko vključenost v sindikate, hkrati pa nizko stopnjo neenakosti.

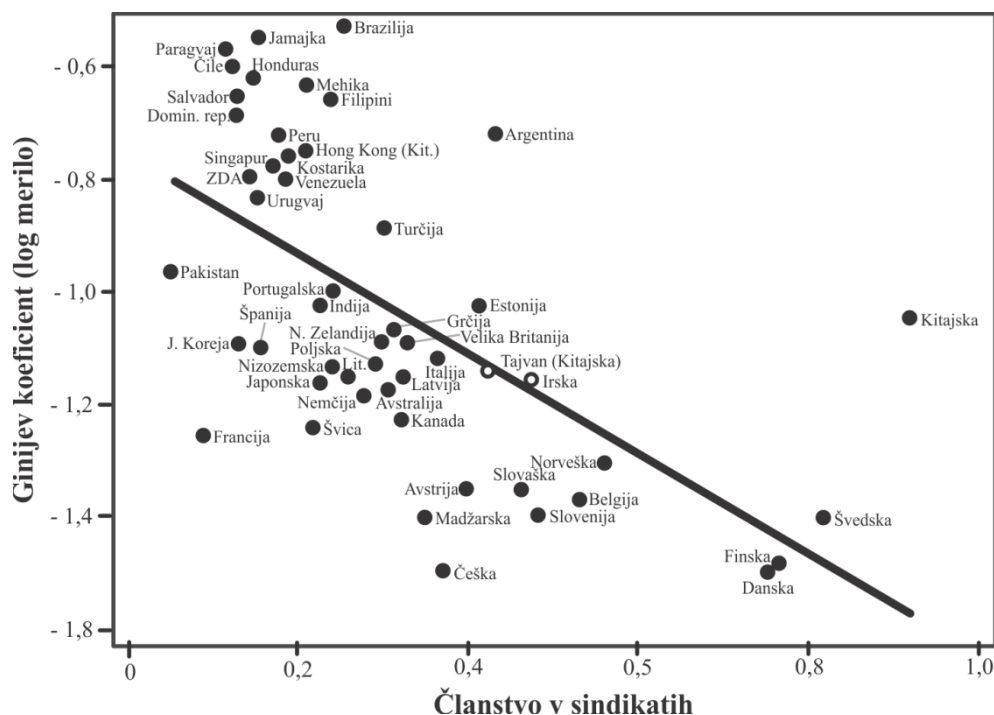
Povezavo med zmanjševanjem vloge sindikatov in neoliberalizmom ugotavlja tudi Bronfenbrenner (v DeMartino, 2003, str. 407) in navaja, da je v ZDA v drugi polovici 90. let kar 70 % podjetij grozilo s selitvijo proizvodnje, če bodo sindikalni pritiski preveliki. Zmanjševanje vloge sindikatov je pomembno vplivalo na krčenje delavskih pravic po svetu, predvsem v razvijajočih se državah. DeMartino (2003) kot globalno rešitev omenja možnosti za zapis delavskih pravic v trgovinske sporazume. Trenutne razmere – neprestane grožnje konkurenčne delovne sile doma in po svetu ter migracija kapitala delavce po svetu prisilijo, da sprejmejo nizko plačano delo in slabe pogoje. Manjši vpliv sindikatov še

²⁶ Gre za primer bega možganov. Revnejše države s svojim šolskim sistemom tako še na en način financirajo bogatejše.

²⁷ Delež članov v sindikatih se je v letih 1989–2005 po ugotovitvah International Labour Organization (2008) zmanjšal v večini držav, za katere obstajajo podatki. Povečal se je le v Braziliji, na Kitajskem, Indiji, Paragvaju, Singapurju in v Španiji, konstanten pa je ostal v Belgiji, Pakistanu in na Finskem.

dodatno onemogoča potegovanje za višje plače in številnim nadomestljivih delavcev povečuje neenak položaj v družbi.

Slika 9: Grafični prikaz bivariatne korelacije med povprečnim Ginijevim koeficientom in vključenostjo v sindikate, 1989–2005

Vir: International Labour Organization, World of Work Report 2008: Income Inequalities in the Age of Financial Globalization, 2008, str. 83.

Pomemben dejavnik zmanjševanja revščine in dohodkovne neenakosti med starejšimi in zaradi zdravstvenih razlogov dela nezmožnimi so **javne pokojninske blagajne** (Niggle, 2003, str. 65), ki omogočajo univerzalno pokrivanje pokojninskega in invalidskega zavarovanja. Neoliberalizem podpira privatizacijo pokojninskih shem, ki omogočajo lastništvo nad lastnim vložkom (osebni pokojninski računi), kar zmanjšuje medgeneracijsko solidarnost. Za premajhne donose ob upokojitvi krivi posameznika, ki je premalo in nepremišljeno varčeval (Russell, 2011).

Tudi makroekonomska politika je tesno povezana s trgom dela. Stiglitz (2012, str. 241–242) navaja vpliv na **nepotrebno visoko nezaposlenost**, ki zapravlja potencial v obliki človeškega kapitala. Centralne banke so v neoliberalnem gospodarstvu zavezane k ohranjanju nizke inflacije in se na zvišanje plač odzovejo z zvišanjem obrestnih mer in omejitvijo kreditov, kar še dodatno zaustavi višanje plač in gospodarsko aktivnost.

Trg dela tako vpliva na tržno razpršitev dohodkov, ki jo lahko država usmerja preko vzvodov, kot sta socialna, fiskalna in tudi monetarna politika.

4.2 Davčna politika

Davčna politika je že od washingtonskega dogovora sestavni del gospodarskih sprememb. Neoliberalci namreč zagovarjajo, naj bo dohodninska osnova široka, davčne stopnje pa zmerne (Williamson, 1990), kar v večji meri velja še danes.

Swank (2006) ugotavlja, da so ZDA vzor davčnih reform v drugih razvitih državah in da se na dolgi rok vse države približujejo ameriškemu neoliberalnemu davčnemu modelu. Razlog za davčne reforme po ameriškem modelu je tudi v globalizaciji, ki je omogočila in sprožila tekmovanje med davčnimi sistemi držav, torej v zunanjih, hkrati pa tudi v notranjih vzgibih. Za države izven OECD, torej nekatere manj bogate razvite države in razvijajoče države, so pritiski na spremembe davčnih sistemov še bistveno večji (Swank, 2006).

Poleg socialne politike velja davčna politika za prevladujoč **mehanizem redistribucije dohodkov** v družbi (Niggle, 2003; Swank, 2006). Sredi 90. let je začela izgubljati to funkcijo zaradi nižjih davčnih stopenj in strožjih pogojev za davčne olajšave (Organisation for Economic Co-operation and Development, 2011, str. 18). Tako se je še dodatno povečala razlika v ekonomski neenakosti posameznikov v družbi. Tudi najnovejši trendi kažejo na to, da so se progresivni davki in davki na premoženje zmanjšali, čeprav ima najbogatejši razred zaradi večjega premoženja in prihodkov tudi več možnosti za plačevanje davkov. Kot ugotavlja OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development, 2011, str. 18), to predstavlja velik izziv za države. Bogatejši so namreč spretnejši pri izogibanju davkov – bolj pogosto imajo davčne svetovalce, ki se jim pomagajo izogniti plačilu obveznosti do države ali premoženje prenesejo v davčne oaze. Naloga držav je po mnenju OECD zmanjšanje izdatkov, ki nadpovprečno služijo predvsem bogatejšim in obdavčitev premoženja ter transferjev, na primer v davčne oaze.

Desne vlade, sploh v ZDA, so naklonjene **zniževanju davkov bogatim**, saj naj bi to povečalo gospodarsko aktivnost. S tem se številni ekonomisti ne strinjajo, saj naj takšna davčna politika ne bi prinašala koristi (Krugman, 2007b; Stiglitz, 2012, str. 86). Stiglitz (2012, str. 114) trdi celo nasprotno, da je prav zvišanje davkov najbogatejših v času Clintonove vlade vplivalo na gospodarsko rast in zmanjšanje neenakosti. Bogatejši naj denarja ne bi namenjali investicijam, ampak luksuznim dobrinam, kot so hiše in avtomobili (Frank, 2005, str. 141).

Neoliberalizmu je blizu tudi ideja **enotne davčne stopnje**, ki naj bi povišala aktivnost gospodarstva (BDP) in zaposlenost. Obstajala bi le ena davčna stopnja za obdavčitev osebnih dohodkov (Keen v Majcen, Verbič, Bayar & Čok, 2007). Najbolj razširjena je v

nekdanjih socialističnih državah Evrope²⁸ (Duncan & Peter, 2009), ki so po prepričanju pobudnikov idealno okolje za implementacijo davčne reforme. Tamkajšnji davčni sistemi so se šele razvijali, zato je bil vpliv sprememb, ki jih ima redistribucijska funkcija davčne politike, manjši. Poleg tega je bila moč interesnih skupin manjša kot v zahodnih demokracijah (Majcen et al., 2007, str. 6–7). Ob prisotnosti močnega srednjega razreda je uvedba enotne davčne stopnje težavnejša, ugotavljajo Fuest, Peichl in Schaefer (2008), kar naj bi bil eden od razlogov, da je v sodobnih zahodnih demokracijah še niso uvedli. Enotno davčno stopnjo običajno podpira najvišji razred, saj se zmanjša njihovo davčno breme, nasprotujejo pa ji sindikati in srednji razred²⁹. Študije uvedbe enotne davčne stopnje ugotavljajo, da bi se zaradi nje povišala dohodkovna neenakost, saj bi se večji del davčnega bremena iz bogatih prenesel predvsem na nižji (Altig et al. v Fuest et al., 2008) in srednji sloj (Ho & Stiroh, Dunbar & Pogue, Ventura v Fuest et al., 2008, str. 622), ob majhnih spremembah v prid zaposlenosti in BDP (Browning & Browning, Heer & Trede, Fuest et al. v Fuest et al., 2008, str. 622). Cajner, Grobovšek in Kozamernik (2006) v slovenski študiji o uvedbi enotne davčne stopnji ugotavljajo, da je progresivno obdavčevanje za državo blaginje primernejše.

Uvedba enotne davčne stopnje bi neizogibno povzročila povečanje družbene neenakosti in povzročila dolgoročne posledice na družbeno ravnotežje ter s tem na najnižji razred, ki je blizu revščini, in srednji sloj, ki je pomemben generator BDP-ja. Podobno trdim za davčne reforme, ki zmanjšujejo davčno breme za najbogatejše, saj se lahko za ukrepi, ki naj bi poviševali zaposlenost in BDP, skrivajo negativne eksternalije v obliki družbene neenakosti in vseh njenih posledic.

Fiskalna politika s svojo redistributivno funkcijo pomembno vpliva na razporeditev razpoložljivega dohodka v gospodarstvu. V državah OECD bi sicer brez državne in socialne politike tržni dohodek povzročil bistveno višjo dohodkovno neenakost (Organisation for Economic Co-operation and Development, 2011, str. 228).

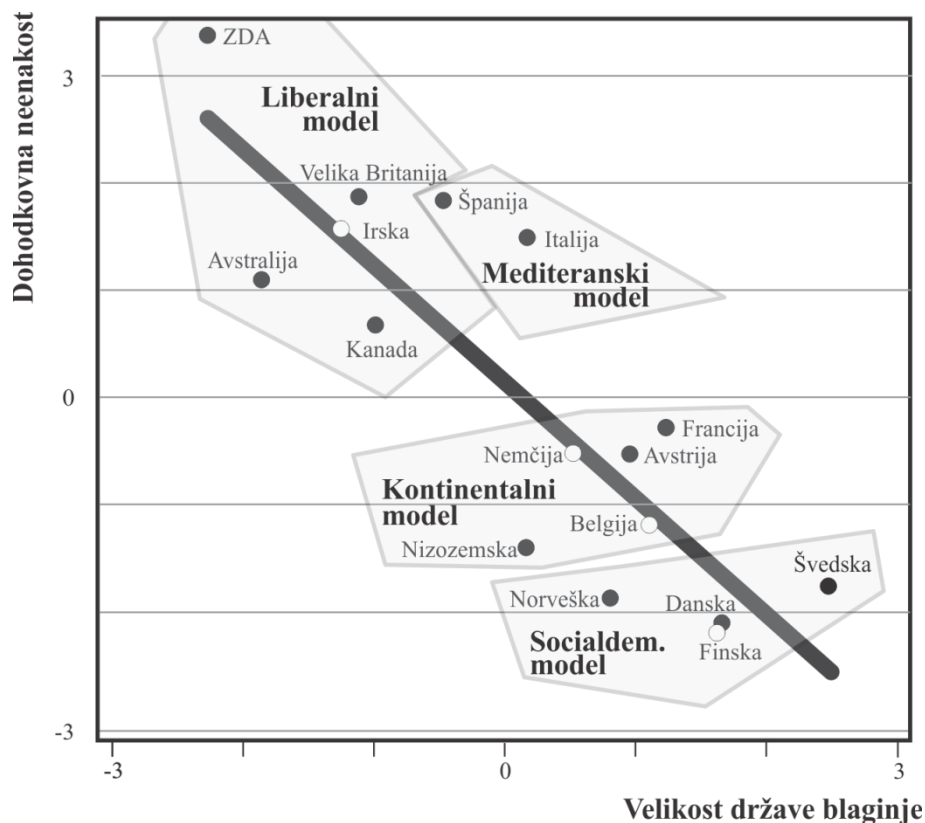
4.3 Socialna politika

Že enostavna primerjava med ravno socialne države in dohodkovno neenakostjo pokaže, da sta dejavnika negativno povezana: večja kot je vloga socialne države, manjša je dohodkovna neenakost (Slika 10).

²⁸ Med drugim v Albaniji, BiH, Bolgariji, na Češkem, v Estoniji, Latviji, Litvi, Črni Gori, Makedoniji, na Madžarskem in Poljskem, v Romuniji, na Slovaškem, v Srbiji, Ukrajini, Belorusiji in Rusiji.

²⁹ Podobno se je dogajalo tudi v Sloveniji, ko je bila enotna davčna stopnja predmet diskusije v javnosti. Ko so pripravljali analize ob možni uvedbi, je Majcen s sodelavci (2007) ugotovil, da bi z uvedbo slovaškega modela največ izgubili najrevnejši, občutno pa pridobili najbogatejši.

Slika 10: Grafični prikaz povezave med državo blaginje in neenakostjo v obdobju 1990–2002³⁰

Vir: Prirejeno po International Labour Organization, *World of Work Report 2008: Income Inequalities in the Age of Financial Globalization*, 2008, str. 89; tipi države blaginje prirejene po: G. Esping-Andersen, *The three worlds of welfare capitalism*, 1991.

International Labour Organization (2008, str. 89) na podlagi te primerjave ugotavlja, da se v opazovanih obdobjih 1978–1989 in 1990–2002 naklon krivulje ni bistveno spremenil, sta se pa povečala tako obseg socialne države³¹, kakor tudi neenakost.

Ne glede na tendenco sprememb v najbolj razvitih državah, še vedno ni mogoče govoriti o enem modelu države blaginje ali njenem popolnem ukinjanju zaradi implementacije neoliberalnih politik. Kot ugotavljata Mann in Riley (2006), še ni konvergence k enem modelu, pač pa lahko govorimo o skupinah držav, ki so svoj obstoječi model socialne politike prilagodile razmeram in s tem pa ohranile ukrepe, ki so se obnesli v preteklosti.

Prav tako kot pri trgu dela, je tudi pri sistemih države blaginje prisotna tekmovalnost. Kot menita Mann in Riley (2006), države z zniževanjem stroškov, med njimi tudi stroškov

³⁰ Prikazane so najbolj razvite države, ker so zanje na voljo najbolj popolni podatki za spremljanje trendov.

³¹ Eden od razlogov je staranje prebivalstva (Pierson v International Labour Organization, 2008, str. 89).

socialne politike, privabljajo tuje investicije. Dodaten razlog za spreminjanje sistemov države blaginje so demografske spremembe in globalizacija, ki so jim bile izpostavljene vse razvite države v podobnem obsegu (Mann & Riley, 2006), pa vendar so bili učinki na neenakost različni.

Na Sliki 10 sem še dodatno označil sisteme države blaginje in s tem pokazal, da so variacije v neenakosti med posameznimi sistemi države blaginje manjše. Pri klasifikaciji držav sem sledil razširjenemu Esping-Andersenovem modelu (Esping-Andersen, 1991 in 2003) držav blaginje:

- liberalni (anglosaksonski) model,
- kontinentalni (korporativni) model,
- socialdemokratski (nordijski, skandinavski) model in
- mediteranski model.

Za **liberalni model** socialne države so značilne vrednote svobode, avtonomije, pravične konkurence in samoodgovornosti, s tem pa »minimalna država z nizkimi davčnimi obremenitvami in relativno majhnimi socialnimi transferji« (B. Kovač, 2006). Trg je tako primarni vir zagotavljanja socialne varnosti, sledi civilna družba, država pa poskrbi za najbolj revne posameznike (Kolarič v Filipovič & Rakar, 2008). S tem je povezano tudi dejstvo, da so za ta model države sprejemljive večje neenakosti. Z uvedbo neoliberalnih reform in zmanjšanjem socialnih transferjev se je dohodkovna neenakost povečala – občutno več in bistveno prej kot v preostalih modelih države blaginje (Mann, 2008, str. 102).

Sestavni del **kontinentalnega modela** države blaginje je korporativizem, ki daje poudarek političnemu soglasju, zaupanju in vzajemni socialni politiki – in ne temelji samo na tekmovalnosti, pač pa tudi na sodelovanju – *coopetition*³² (B. Kovač, 2006). Čeprav je na prvem mestu trg, gre za posebno obliko »kvazitrga«, kjer sta javno in zasebno prepletena (Kolarič et al., 2002). Zaradi velikega srednjega razreda v teh sistemih, ki predstavlja volilno bazo tako levece kakor desnice, in zakoreninjenih družbenih razmerij, so politične spremembe težavnejše, s tem pa tudi reforme, ki bi povzročile povečanje dohodkovne neenakosti. Zato se je neenakost v teh državah v večji meri pričela povečevati šele v zadnjem desetletju (Organisation for Economic Co-operation and Development, 2011).

Socialdemokratski model je značilen za skandinavske države in velja za protiutež oziroma alternativo neoliberalizmu, saj namesto svobode posameznika v ekonomskem smislu za uspešnejšo ekonomsko dejavnost vidi motivacijo v družbeni redistribuciji,

³² *Cooperation + competition* oziroma sodelovanje + tekmovanje.

participaciji in zaupanju (Esping-Andersen, 1991). Država igra tu najmočnejšo vlogo. Z izjemo Finske, so skandinavske države soroden jezikovno-kulturni prostor, kar je še dodaten argument, da je v svetu prisotno ideološko in geopolitično povezovanje držav, kot je značilno za angleško govoreča gospodarstva, ki so med prvimi implementirala neoliberalne politike. Dolgoletni razvoj modela socialne demokracije je vplival na uspešno kljubovanje njegovemu razkroju (Mann & Riley, 2006, str. 106).

Mediterranski model je povezan s katoliško tradicijo mediteranskih držav in vpetostjo prebivalstva v socialno in družinsko okolje. Običajno se socialni problemi rešujejo znotraj družin in neprofitnih organizacij pod okriljem Cerkve. Sistem blaginje temelji na načelu subsidiarnosti, kar pomeni, da lahko država poseže le, ko družina ali Cerkev nista zmožni rešiti problema (Kolarič, Črnak-Meglič & Vojnovič, 2002, str. 60).

Ugotavljam, da so bile razvite države OECD v podobnem obsegu izpostavljene globalizaciji in z njo povezanim spremembam, vendar se je model države blaginje le počasi spreminjal skozi čas. To je vplivalo tudi na spremembe v neenakosti, ki so bile v državah z institucionaliziranim srednjim razredom počasnejše in manj zaželeno. Opažam tudi, da je sistem države blaginje še vedno pomemben del družbe in se opira na prevladujoče vrednote. Vendar pa to ne velja za vse nekdanje socialistične družbe. Nekatere so s pristopom šok terapije v relativno kratkem času, v želji, da se čim prej znebijo ostankov nekdanjega socializma, na novo vzpostavile modele socialne blaginje in se oddaljile od izrazito socialnih modelov blaginje.

4.4 Izobraževanje

Izobraževanje velja za velikega proračunskega porabnika, zato je ena od dejavnosti države, ki je najpogostejše deležna privatizacije. Gre za »prenos aktivnosti, sredstev in odgovornosti države ali javnih institucij na zasebnike« (Belfield & Levin, 2002, str. 19) in je blizu neoliberalni ideji o popolnem delovanju trga in vitki državi. Privatizacijo se pogosto povezuje z deregulacijo in uvajanjem novih trgov (Belfield, Levin, 2002, str. 19).

Neoliberalna paradigma verjame, da bo nevidna roka trga vodila k boljšim šolam. Trg kot apolitični prostor bo tako bolj nevtralen, manj bo birokracije, več možnosti za racionalno izbiro potrošnikov, šolski sistem bo enostavno postal boljši (Apple, 2001, str. 413). Država zagotovi možnosti za delovanje (novih) trgov in s tem prostor za večjo tekmovalnost, katere posledica naj bi bila tudi višja kakovost storitev. Naloga države je torej vzpostaviti trg z ustreznimi pogoji, zakonodajo in institucijami, z namenom, da ustvari podjetnega in tekmovalnega posameznika (Olssen v Apple, 2001, str. 414). Cilj torej ni samo privatizacija šolskega sistema, ampak izboljšanje produktivnosti izobraževalnega procesa, istočasno pa tudi spreminjanje učnih načrtov z namenom ustvarjanja podjetnika in potrošnika, pogosto brez kritične distance do potrošništva.

Privatizacija šolstva je mogoča na vseh ravneh – primarni (osnovnošolska raven), sekundarni (srednješolska raven) in terciarni (univerzitetna raven). Belfield in Levin (2002, str. 19–23) ločita tri oblike privatizacije:

- povečanje števila zasebnih izobraževalnih institucij, ki jih financira država,
- ustanavljanje izobraževalnih institucij, ki jih namesto države, delno ali v celoti, financirajo uporabniki,
- institucije z več avtonomije in z vključevanjem staršev oziroma študentov v strukture nadzora ali upravljanja, z lastnimi pravili, odločanjem in odgovornostjo, kar je blizu korporativnim oblikam upravljanja.

Na državni ravni lahko obstaja več različnih, zgoraj navedenih oblik privatizacije šolstva, ki se dopolnjujejo ali si konkurirajo. Pojavljajo se v različnih izvedbenih oblikah (Levin v Belfield & Levin, 2002, str. 23–27), na primer izobraževalni vavčerji³³, večja avtonomija izobraževalnih institucij, davčne olajšave za izobraževanje, sofinanciranje zasebnih šol, povečevanje tekmovalnosti in celo uvajanje izobraževanja na domu³⁴.

Razloge za privatizacijo razdelim na makro³⁵ in mikro nivo³⁶. Na makro nivoju gre za privatizacijo kot posledico elementov neoliberalizma – globalizacije in tržne liberalizacije (Belfield & Levin, 2002, str. 32). Pri državah v razvoju imajo pomembno vlogo WB, ki preko različnih programov spodbuja eno od oblik privatizacije izobraževanja (Levy, 2008, str. 102), ter druge mednarodne institucije. Na mikro ravni so prisotna ekonomska načela ponudbe in povpraševanja, na katero vplivajo tudi vrednote, povezane s kariero in izobraženostjo, konkurenčnostjo in tekmovalnostjo. Sem sodi pravica staršev/študentov do izbire izobraževanja za otroke/zase (Belfield & Levin, 2002, str. 29), ki je povezana z neoliberalno paradigmo svobode, odgovornostjo zase/za svoje otroke in vzpostavitev trga – če je povpraševanje po boljšem izobraževanju, se pojavi tudi ponudba. Na preseku med mikro in makro nivojem je tako proces, ko se zaradi zmanjševanja kakovosti študija in zmanjševanja javnih sredstev poveča povpraševanje po zasebnih institucijah (Murphy v Belfield & Levin, 2002, str. 31).

Prednosti, ki naj bi jih prinesla privatizacija izobraževanja, žal ne vplivajo na njegovo dostopnost, kar lahko dolgoročno vpliva tudi na dohodkovno neenakost prebivalstva. Neenakost je s spremembami v šolskem sistemu povezana na različne načine, zato ni

³³ V obliki letnega zneska, ki ga država prispeva za posameznega študenta, ta pa lahko izbere poljubno šolo in morebitno razliko doplača sam. Podobno sedanji obliki financiranja študentske prehrane.

³⁴ V ZDA se na tak način vsaj dve leti šola več kot 800.000 (1,7 %) šoloobveznih otrok (Baumann v Belfield & Levin, 2002, str. 26).

³⁵ Belfield in Levin (2002) ga poimenujeta *General pressures*.

³⁶ Belfield in Levin (2002) ga poimenujeta *Demand-side* in *Supply-side pressures*.

mogoče vedno govoriti o enosmerni povezavi ali korelaciji med izobraževanjem in dohodkovno neenakostjo, zlasti ker je izobraževanje dolgoročen proces.

Brighouse (2004) se strinja z delno privatizacijo, do polne pa je skeptičen, saj meni, da bi tako nižjemu sloju zmanjšali možnosti za izobraževanja, s čimer bi zmanjšali tudi družbeno mobilnost, neenakosti ohranjali *status quo*, posameznike pa prepustili (po)polnemu delovanju trga. Sredstva za izobraževanje bi bila tako odvisna predvsem od zmožnosti staršev ali trga posojil. Empirične analize Agasistija (2009, str. 304–306) kažejo na to, da je v državah EU delež finančnih sredstev, ki se namenja za univerzitetno izobraževanje, povezan z višjim deležem vpisanih. To pojasnjuje z nižjimi šolninami, ki omogočajo širok vpis v programe in s tem široko dostopnost študija. Opaža tudi visoko korelacijo med višino BDP in dostopnostjo izobraževanja. Bogatejše države torej lažje financirajo študij in s tem stremijo k na znanju temelječem gospodarstvu. Wilkinson (2007, str. 280) je do (ameriške) privatizacije šolskega sistema bolj kritičen; meni, da ta ni preverjena in da se ne ve, kakšne so njene posledice. Opozarja na interese skupin, ki podpirajo privatizacijo izobraževanja. Te naj bi želele promovirati lastne interese in pogled na svet, medtem ko jih izobrazbena blaginja otrok oziroma študentov ne skrbi. Ugotovitve na področju privatizacije šolstva torej pomenijo, da ni smiselno popolno omejevanje privatizacije šolskega sistema, hkrati pa tudi ne popolna privatizacija. Sam sicer zagovarjam tezo, da je v interesu države, da izobražuje in vzgaja državljane, ki bodo skozi znanje in konstruktivno ter obenem kritično razmišljanje gradili boljšo družbo prihodnosti. To obenem pomeni, da država zagotavlja tudi tržno manj zanimive programe, ki prinašajo, če uporabim ekonomski izraz v sociološkem kontekstu, družbeno dodano vrednost, ki je ni nujno mogoče izmeriti ali finančno ovrednotiti.

Kot meni Mikael Alexandersson (2011, str. 196), je mnenje socialdemokratske leveice nasprotno mnenju neoliberalne desnice, tudi glede izobraževanja. Levica zagovarja **skupne šole** za različne sloje in s tem čim kasnejše ločevanje učencev, dijakov in študentov na ekonomske vloge, ki jih bodo opravljali kot odrasli. Utemeljuje jih z manjšo stopnjo neenakosti med družbenimi razredi, kar pomeni večjo družbeno pravičnost in kohezijo. Neoliberalna desnica je nasprotno prepričana, da je ločevanje po bodoči ekonomski vlogi bolj produktivno in kvalitetno.

Pristop, ki ga ubere posamezna država, vpliva na družbeno mobilnost in s tem dolgoročno tudi na ekonomsko neenakost posameznika. Ne glede na sistem – skupne ali ločene šole, se pojavljajo tudi razlike glede na družinsko ozadje. Alexandersson (2011, str. 196) navaja ugotovitve švedske agencije za šolstvo, da v večini držav velja naslednje:

- učenci iz višjih slojev imajo v povprečju na vseh izobraževalnih ravneh boljše ocene,
- učenci iz višjih slojev pogostejše nadaljujejo izobraževanje na višjih ravneh, ne glede na študijske rezultate.

Premožnejši imajo torej boljše izhodiščne možnosti za izobraževanje (dodatne inštrukcije, starši imajo več časa zanje ipd.) in za družbeno mobilnost (navzgor) oziroma ohranitev razrednega položaja. Kot navaja raziskava *Boys and Girls Clubs of America*, si večina ameriških staršev želi, da bi imeli več časa posvetili otrokom, pa ga ne morejo zaradi svojih delovnih urnikov (Kerr v Kaun, 2005, str. 175). Švedska izkušnja z izobraževalnim sistemom je povezana s povečevanjem enakopravnosti družbe tudi na račun večje dostopnosti do izobraževalnega sistema³⁷. Vendar se je paradigma spremenila z nastopom bolj desno usmerjenih političnih strank, ki so začele uvajati reforme, s poudarkom na zaposljivosti, tržni naravnosti izobraževalnih programov, individualizmu, samoreguliranju in podjetništvu (Lundahl et al. v Alexandersson, 2011, str. 209).

Narava izobraževalnega programa je taka, da prinaša dolgoročne posledice, ki pa danes še niso jasne in vidne. To tudi pomeni, da jih ni mogoče raziskovati, če jih ne spremljamo na dolgi rok.

V Čilu so s Pinochetovimi reformami, ki sta jih v 80. letih podpirali tudi WB in IMF, omogočili privatizacijo izobraževalnih institucij. Ubrali so naslednja načina (Espinoza, 2007, str. 272):

- velik del stroškov izobraževanja so prevzeli na študente oziroma njihove družine,
- spodbudili so tekmovalnost za javna sredstva, ki so se zmanjšala, spodbujalo se je tudi uvajanje študentskih posojil.

Kljub temu, da se je delež udeležencev terciarnega izobraževanja povečal za 230 %³⁸, da je dostopnost za nižje sloje boljša kot pred reformo in da je Čile država z eno največjih družbenih mobilnosti v Latinski Ameriki, so strokovnjaki soglasni, da trenutni čilski model ne dosega zelenih ciljev z vidika enakopravne dostopnosti in učinkov (Espinoza, 2007). Podobno kot v drugih razvijajočih se državah, so najbogatejši sloji na univerzitetnih programih nadpovprečno zastopani (Mello e Souza, Fried & Abuhadba, Fuentes, James, Larranaga, Navarro, Sverdllick, Ferrari & Jaimovich v Espinoza, 2007, str. 270). Z visokimi šolninami, ki si jih revnejši del prebivalstva ne more privoščiti, so si najboljše institucije zagotovile predvsem vpis najbolj premožnih. Tako je prišlo do **elitizacije izobraževanja** (Espinoza, 2007, str. 274), s katero je povezano tudi dejstvo, da lahko na najvišja mesta v državi pridejo le tisti, ki imajo izobrazbo z elitnih institucij (Espinoza, 2007, str. 283). To je še en način omejevanja manj bogatih razredov, ki si ne morejo

³⁷ Sredi 60. leti se je za univerzitetno izobraževanje na Švedskem odločilo 60 % otrok staršev, ki so končali univerzitetno izobraževanje in le 10 % otrok staršev iz delavskega okolja. Ti številki sta proti koncu 90. let zrasli na 75 % oziroma 40 % (Alexandersson, 2011, str. 197).

³⁸ V letih 1980–1998.

privoščiti dragega in kvalitetnega izobraževanja. Vstop v elito, ki ima tudi najvišje plače, je tako omejen (Torche, 2005, str. 422), kar vpliva na dohodkovno neenakost.

V razvijajočih državah je izobraževanje še pomembnejši dejavnik zmanjševanja dohodkovne neenakosti in razvoja gospodarstva, ugotavlja Makwana (2011, str. 722). V teh državah je izobraževanje povezano tudi s pismenostjo, ki je izredno pomembna za življenjske možnosti in s tem zmanjšanje obsega revščine. Ramchandran in Saihjee (v Makwana, 2011, str. 727) sta prepričana, da bi »privatizacija šolstva [v državah v razvoju, op. B. V.] lahko še poglobila družbene razlike in zmanjšala težnjo k povečevanju kakovosti javnih šol«.

4.5 Liberalizacija in deregulacija trgovine in investicij

Pri analizi vplivov liberalizacije in deregulacije trgov avtorji navajajo različne ugotovitve glede posledic na dohodkovno neenakost. Eden od razlogov je težavnost ločevanja tovrstnih učinkov neoliberalnih politik od drugih sprememb, kot so nove tehnologije, mobilnost delovne sile, demografske spremembe in spremembe v izobrazbi ter naboru veščin (Clark, Highfill, de Oliveira Campino & Rehman, 2011, str. 29). Pri raziskavi vzrokov in posledic je torej neizogibna analiza večjega nabora potencialnih spremenljivk, ki vplivajo na dohodkovno neenakost, kar je lahko težavno pri primerjavah. Problematični so lahko tudi vhodni podatki in metodologija njihovega zbiranja, sploh v razvijajočih se državah.

Neposredne tuje naložbe, ki so rezultat proste trgovine in mobilnosti kapitala, naj bi vplivale na povečevanje dohodkovne neenakosti, ugotavljajo številni avtorji, kot so Basu in Guariglia, Tsai, Reuveny in Li, Alderson in Nielsen, Choi, Jensen in Rosas (v Clark et al., 2011, str. 29–31). Tej trditvi pritrujejo tudi Driffield, Girma, Henry in Taylor (2010), saj je posledica tehnološko naprednih investicij tudi povečanje povpraševanja po izobraženi delovni sili, kar neenakomerno porazdeli ugodne posledice vlaganj. Po drugi strani Milanović (2005) in Sylwester (v Clark et al., 2011, str. 29–31) ne ugotavljata nobenih statistično značilnih sprememb v vrednosti neenakosti, kar priča tudi o problemu primerljivosti študij in različnih pristopov.

Fischer (2001) glede **liberalizacije trgovanja** ugotavlja, da se dohodkovna neenakost poveča, če je država bogata z naravnimi viri. Če pa je v državi obilje delovne sile, kar je primerno za delovno intenzivne panoge, se neenakost praviloma zmanjša. Medtem Wagle (2007) ocenjuje, da liberalizacija vpliva na povečevanje dohodkovne neenakosti, ki sprva hitro raste, nato pa se ustali. Wagle (2007) še ugotavlja, da je učinek neenakosti na liberalizacijo linearno pozitiven, kar pomeni, da v državah z večjo ekonomsko neenakostjo liberalizacija poteka hitreje.

Ugotovitve, povezane z liberalizacijo, lahko sklenem z ugotovitvami Čelika in Basdasa (2010), ki menita, da imajo vhodne tuje in izhodne investicije ter odprtost za trgovanje nejasne učinke in da so vplivi na neenakost specifični glede na posamezno državo, kar je odvisno tudi od razporeditve investicij po različnih panogah. Velja tudi, da na posameznikovo neenakost v veliko večji meri vplivajo ukrepi, ki sem jih že preučil, denimo trg dela, fiskalna, socialna politika in izobraževanje, ki so neodvisni od liberalizacije trgovanja in neposrednih tujih investicij, lahko pa na obseg trgovanja sicer vplivajo.

4.6 Tranzicija nekdanjih socialističnih držav

Tranzicija socialističnih držav v demokratične in kapitalistične družbe je pomenila implementacijo neoliberalizma kot razvojne paradigme. Kot ugotavljata Bandelj in Mahtuga (2010) v raziskovanju posledic tranzicije nekdanjih socialističnih držav Evrope, so na povečevanje neenakosti vplivali naslednji notranji in zunanji dejavniki:

- hitra privatizacija in njen širši obseg (privatizacija s tujim kapitalom je neenakost povečala v večji meri),
- upad redistributivne vloge države,
- izključevanje manjšin,
- neposredne tuje naložbe.

Teh ukrepov so se države lotevale z različnimi pristopi in hitrostjo, tudi v odvisnosti od pritiskov zunanjih institucij (sploh WB in IMF), neoliberalnih ekonomistov in glede na sorodne/sosednje države (Bandelj & Mahutga, 2010). Države, ki so bolj dosledno sledile odpiranju svojih trgov z vidika privatizacije državnih podjetij, neposrednih tujih naložb in ki so zmanjšale svojo redistributivno vlogo, torej so se približale zahtevam washingtonskega dogovora in s tem neoliberalizmu, so neenakost povečale v večji meri.

Sklepam, da so bili pritiski na Slovenijo manj intenzivni, odnos do komunizma je bil drugačen, hkrati pa so sindikati ostali močni; ohranil se je sistem kolektivnih pogajanj, Slovenijo pa so vodile pretežno leve vlade. Večina nekdanjih komunističnih držav je očitno želela s šok terapijami presekati s komunistično tradicijo, v Sloveniji pa je bila tranzicija bolj postopna. To je pomenilo tudi, da se takojšnje privatizacije kot izrazito neoliberalne komponente tranzicije (Brune, Carrett & Kogut v Bandelj & Mahutga, 2010) nismo lotili³⁹, hkrati pa nismo opustili institucij države, ki so bile odgovorne za razporejanje dohodka in blaginjo. Negativne eksternalije v obliki neenakosti niso neizogibna posledica tranzicije, še ugotavljata Bandelj in Mahutga (2010). Torej je

³⁹ Številnih podjetij še danes nismo privatizirali.

neenakost v nekdanjih socialističnih državah Evrope posledica **neoliberalnega načina tranzicije**. Glede na to, da so nekdanje socialistične države dosegle primerljive stopnje razvoja, je gospodarska rast mogoča tudi ob bolj konservativnih načinih tranzicije.

5 POSLEDICE DOHODKOVNE NEENAKOSTI

Dohodkovna neenakost ima številne posledice na posameznike, družbo in gospodarstvo, ki jih obravnavam v tem poglavju. Vsekakor velja, da dohodkovna neenakost ni spremenljivka, ki bi imela hitre pozitivne posledice. Uvedba davka, ki bi z redistributivnim učinkom zmanjšal dohodkovno neenakost praktično v enem dnevu, ne bi imela takojšnjih učinkov na družbo. Neenakost namreč sovпада tudi s sistemom države blaginje, vrednotami posamezne družbe in številnimi drugimi dejavniki.

Nekateri ekonomisti so do obravnavanja neenakosti zaradi porazdelitve dohodka izjemno kritični, kot denimo Robert E. Lucas, dobitnik Nobelove nagrade za ekonomijo iz leta 1995. Meni, da je ukvarjanje z neenakostjo škodljivo za razvoj ekonomije kot znanosti (Lucas, 2004). Sam menim, da je to samo nadgradnja ekonomske znanosti v smeri večjega zavedanja družbenih posledic, priložnost za trajnostni razvoj človeštva in trajnostno naravnost gospodarstva.

V tem poglavju ugotavljam posledice dohodkovne neenakosti. S posledicami ne mislim nujno na vzročno-posledično povezavo med neenakostjo ali korelacijo, ampak včasih samo na povezavo med pojavoma. To je razlog, da v to magistrsko delo vključujem večje število raziskav, ki uvajajo in preverjajo dodatne spremenljivke. Zaradi kompleksnosti družbe in gospodarstva lahko šele večje število spremenljivk razkrije, ali gre za dejansko povezavo ali pa je ta le navidezna, indirektna ali pogojna. Osredotočil se bom na raziskave oziroma analize povezav, ki so bile že opravljene in torej preverjene v strokovni literaturi.

Dohodkovno neenakost prikazujem v širšem kontekstu in dokazujem, da ima lahko številne, tudi (kratkoročno in srednjeročno) nepopravljive posledice, kar je še bolj očitno pri spremljanju posameznih generacij. S tem želim še dodatno potrditi pomembnost spremljanja dohodkovne in drugih oblik neenakosti ter uvajanja takšnih politik, ki ne bodo povečevale te pomembne družbene spremenljivke. Številne obravnavane posledice so med seboj povezane, na kratki ali dolgi rok.

Pri ugotavljanju posledic neenakosti se bom osredotočil predvsem na razvite države. Eden od razlogov je tudi večje število raziskav in podatkov, ki so časovno bolj pogosti, ažurni in najverjetneje bolj zanesljivi. V manj razvitih državah se več dogodkov zgodi na sivih in črnih trgih oziroma brez nadzora oblasti, kar oteži raziskovanje pojavov in zmanjša možnost primerljivosti podatkov.

Obravnavam predvsem dohodkovno neenakost na ravni države, konsistentno s prejšnjimi poglavji, kot to zagovarjata Wilkinson in Pickett (2006), saj sta prepričana, da je koncept neenakosti povezan z občutkom deprivacije v razmerju do celotne družbe.

5.1 Družbena kohezija in socialni kapital

Sociologija preučuje vezi med ljudmi, zato je družbena kohezija pomemben sociološki koncept. Omogoča nam razumeti odnose v posamezni družbi, kar je danes še posebej pomembno. Današnja družba namreč postaja čedalje bolj atomizirana (Filipovič, 2005, str. 161), torej sestavljena iz posameznikov in čedalje manj iz skupin, kljub informacijski tehnologiji, ki nam omogoča enostavnejše povezovanje.

EU se zaveda pomena družbene kohezije. Po Pogodbi o EU (European Commission, 2010) je eden od ciljev skupnosti, da »spodbuja ekonomsko, socialno in teritorialno kohezijo ter solidarnost med državami članicami«. Kohezija je vrednota tudi v širšem evropskem prostoru, saj jo Svet Evrope (2004) določa kot svojo prednostno nalogo in jo opredeljuje kot »zmožnost družbe, da zagotavlja blaginjo vsem svojim članom, zmanjšuje razlike in preprečuje polarizacijo. Kohezivna družba je skupnost svobodnih posameznikov, ki se medsebojno podpirajo in navedene skupne cilje uresničujejo z demokratičnimi sredstvi«.

Družbena kohezija danes presega okvir družbenih razmerij med posamezniki, saj vključuje tudi ekonomsko dimenzijo. Jeanotte (v Chan, To & Chan, 2006) omenja evropsko kohezijsko politiko, ki veliko pozornost namenja brezposelnosti, revščini in izključenosti iz informacije družbe – torej kombiniranim ekonomskim in sociološkim dejavnikom. Tudi Loris Vergolini (2011, str. 210) v svoji raziskavi ugotavlja, da so najpomembnejši dejavniki družbene kohezije prav ekonomski, z neenakostjo v ospredju. Neenakost sicer dojemamo nekoliko širše in se ne osredotoča samo na ekonomsko neenakost, vendar meni, da ekonomski razlogi neenakosti, kamor lahko štejemo dohodkovno neenakost, zmanjšujejo poistovetenje posameznikov z družbo in z njenimi institucijami⁴⁰.

Dohodkovna neenakost na zmanjševanje družbene kohezije in socialnega kapitala vpliva preko različnih vzvodov. Organizacija Club de Madrid⁴¹ (2011, str. 15) vidi razloge v na rob odrinjenih družbenih skupinah, ki obenem tudi manj prispevajo k gospodarskemu uspehu. Razlogi za to so običajno nižja izobraženost, manjša dostopnost sredstev za investiranje zavračanje sodelovanja v družbi, ki do njih ni pravična. K pravičnosti pa spada

⁴⁰ Seveda so za to lahko tudi drugi razlogi. Slovenija je na lestvici neenakosti relativno nizko, zaupanje v institucije, denimo predsednika vlade, vlado in sodstvo, pa je prav tako nizko.

⁴¹ Neprofitna mednarodna organizacija, ki združuje nekdanje predsednike in predsednike vlad. Edini slovenski član je nekdanji predsednik RS Milan Kučan.

tudi pravična porazdelitev dohodka. Poleg tega se lahko zaradi trenj med skupinami pojavijo tudi dodatni družbeni stroški v obliki izdatkov za varnost⁴².

Družbe, v katerih so posamezne skupine odmaknjene na obrobje ali pa se njihovi pripadniki počutijo odtujene od vladajočih elit, če gre torej za nizko stopnjo družbene kohezije ali socialnega kapitala, manj verjetno **politično in družbeno participirajo**. To vidim kot dvojen odnos do lastne politične moči, ki je lahko pozitiven in negativen. V primeru pozitivnega odnosa se posameznik počuti pomembnega v smislu vloge svojega glasu, čeprav je, kot ilustrirata Long in Merton (2000), večja verjetnost, da nas udari strela, kakor da bi odločil glas prav dotičnega posameznika. Posameznik se tu čuti kot del skupine, ki bo izvolila želeno stranko. Po drugi strani pa negativen odnos do lastne politične vloge privede do absentizma na volitvah in pasivnosti. Solt (2008) vidi zmanjševanje političnega udejstvovanja kot posledico ekonomske neenakosti, ta pa vpliva tudi na manjšo udeležbo na volitvah. S tem se povečuje relativna moč bogatih. Ti so manj naklonjeni redistribuciji dohodka, kar vpliva na nadaljnje povečevanje dohodkovne neenakosti in ohranjanje *statusa quo*. Solt (2008) opozori tudi na posledice v mehanizmu demokracije, ki prav tako postaja manj zaželena oblika upravljanja in vodenja, na kar je opozarjal že Aristoteles (2010).

Iz dokumenta Sveta Evrope (2004), ki definira strategije za doseganje kohezivnosti želim poudariti še zapis, da nobena družba ni povsem kohezivna. To je le ideal, podobno kot to velja za neenakost, h kateremu je treba asimptotično stremeti. To še posebej velja v današnjem času, zaradi vloge države v neoliberalnem sistemu, kakor tudi zaradi razlike v dvojicah dimenzij, kot jih oriše Jane Jenson (1998): enakost – neenakost, pripadnost – izolacija, vključenost – izključenost, sodelovanje – nesodelovanje in priznavanje – zavrnitev. V neoliberalni družbi, zaradi vpliva povečevanja vrednot individualizma, anonimnosti in tekmovalnosti, vezi med posamezniki izginjajo (Forrest & Kearns v Filipovič, 2005).

Ena od dimenzij družbene kohezije po Forreštu in Kearnsu (2001) je tudi socialni kapital, ki izvira iz socialnih mrež. Dragoš in Leskoškova (2003, str. 43) poudarjata njegov pomen, saj je zaradi »individualizacije neenakosti« (Beck v Dragoš & Leskošek, 2003, str. 42) ta pristop primeren za obravnavanje neenakosti na makro ravni. Socialni kapital se tako kaže v virih, s katerimi razpolagajo omrežja, ta pa so vzdrževana na poznanstvih (Bourdieu v Dragoš & Leskošek, 2003, str. 43).

⁴² Kriminal kot posledico neenakosti bom obravnaval v naslednjem podpoglavju.

Oba dejavnika – družbena kohezija in socialni kapital, imata pozitivne učinke na ekonomske dejavnike, kažejo študije. Ferroni, Matero in Payne (2008) na primeru latinskoameriških držav ugotavljajo, da so posledice večje družbene kohezije naslednje:

- višja in bolj trajnostno naravnana gospodarska rast,
- več tehnoloških inovacij,
- večja učinkovitost državnih institucij in razvojnih programov,
- manj politične nestabilnosti in nasilja.

Tudi Foa (v Organization of Economic Co-operation and Development, 2011, str. 58), ki je oblikoval indeks družbene kohezije, na vzorcu 155 držav ugotavlja, da se vsaka točka povečanja tega indeksa odraža v 14 % povečanju BDP v obdobju 20 let.

Ugotavljam, da ima družbena kohezija številne pozitivne posledice, med drugimi tudi na gospodarsko rast kot enega najpomembnejših ciljev kapitalističnega gospodarstva. Kot trdi tudi OECD (Organization of Economic Co-operation and Development, 2011, str. 94) v svojem letošnjem poročilu o družbeni koheziji, pa je povečevanje dohodkovne neenakosti »alarm za snovalce politik, da je družbena kohezija ogrožena«.

5.2 Psihološke posledice

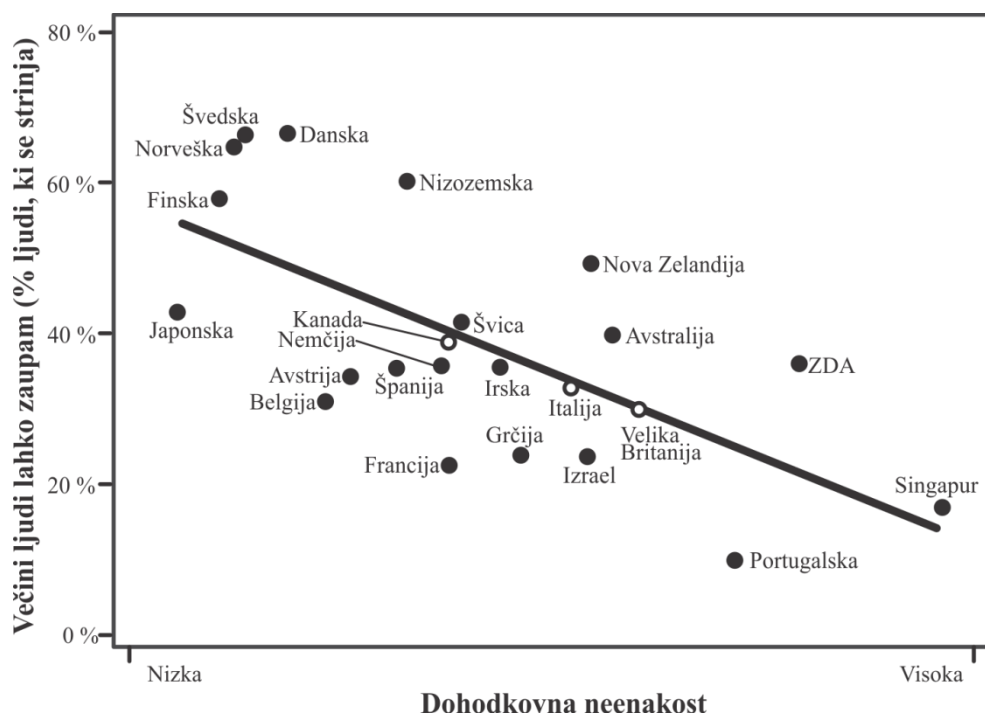
Vsakodnevni pritiski, ki so jih deležni neenakosti najbolj podvrženi pripadniki družbe iz delavskega in srednjega razreda, vplivajo na njihova življenja. Kot ugotavljata Mullainathan in Shafir (v Stiglitz, 2012, str. 103), vsakodnevno soočanje s pomanjkanjem, anksioznostjo in pritiski vodi v začaran krog še večjega pomanjkanja in pritiskov (angl. *scarcity trap*).

Dohodkovna neenakost prinaša psihološke posledice tudi v smislu psihološke pogodbe. Steven Pressman (v Bernasek, 2006) je zaznal psihološki učinek dohodkovne neenakosti, ki se kaže v nižji produktivnosti in manjši učinkovitosti tistih, ki so postavljeni v neenakopraven položaj, pri čemer se je oprl na poskuse na področju pravičnosti. Prepričan je, da delavci nepravilne delitve ne morejo zavrniti (če predsednik uprave zasluži bistveno večjo vsoto kot oni sami), saj potrebujejo delo oziroma denar, vendar se takšnemu razlikovanju uprejo tako, da delajo manj zavzeto in kvalitetno⁴³. Ne nazadnje velja, da ljudje delajo bolje, če imajo občutek pripadnosti in skupni cilj (Sen v Long & Merton, 2000, str. 93).

⁴³ Kot pravi znana krilatica: »Nikoli me ne morejo tako malo plačati, kolikor slabo lahko delam.«

Kot ugotavljata Wilkinson in Pickett (2006), dohodkovna neenakost, ki je povezana s socialnim kapitalom in družbeno kohezijo, vpliva na zaupanje v družbi, kar prikažeta tudi z grafikonom (Slika 11), ki kaže na linearno povezavo med pojavoma; v družbah, kjer je neenakost manjša, denimo v Skandinaviji, je zaupanje večje in obratno, v Singapurju, ZDA in na Portugalskem, kjer je dohodkovna neenakost visoka, je zaupanje manjše. To vpliva na številne posledice, ki so povezane z zaupanjem: v bolj enakih družbah so ljudje bolj pripravljeni pomagati drugim, verjamejo v skupno dobro in si delijo vrednote, kot sta toleranca in spoštovanje. Menim, da je vrednota kolektivismu v takšni družbi močnejša, individualizma pa šibkejša. Večje zaupanje vpliva tudi na večji občutek varnosti, kar se preko stresa odraža na zdravju ali pa na drugačen način. Wilkinson in Pickett (2006) navedeta dva primera vpliva zaupanja na pomoč v naravnih katastrofah v nedavni ameriški zgodovini: orkan Katrina, v katerem so državne sile, namesto, da bi nudile pomoč ljudem, patroljirale z orožjem, in vročinski val v Chicagu, ki je v soseskah, kjer je bilo manjše zaupanje, terjal več žrtev.

Slika 11: Grafični prikaz zaupanja in dohodkovne neenakosti

Vir: R. G. Wilkinson in K. E. Pickett, *The Spirit Level: Why Greater Equality Makes Societies Stronger*, 2010.

Na zaupanje je mogoče gledati tudi z globalnega vidika. Wilkinson in Pickett (2006) ugotavljata, da države, kjer je zaupanje večje, več svojega BDP-ja vlagajo v pomoč drugim državam. Razkrivata tudi, da so te države bolj zavzete za reševanje globalnih problemov,

denimo globalnega segrevanja ali omejenih naravnih virov. Brez medsebojnega zaupanja tako ni mogoč niti trajnostni razvoj.

5.3 Družbena mobilnost

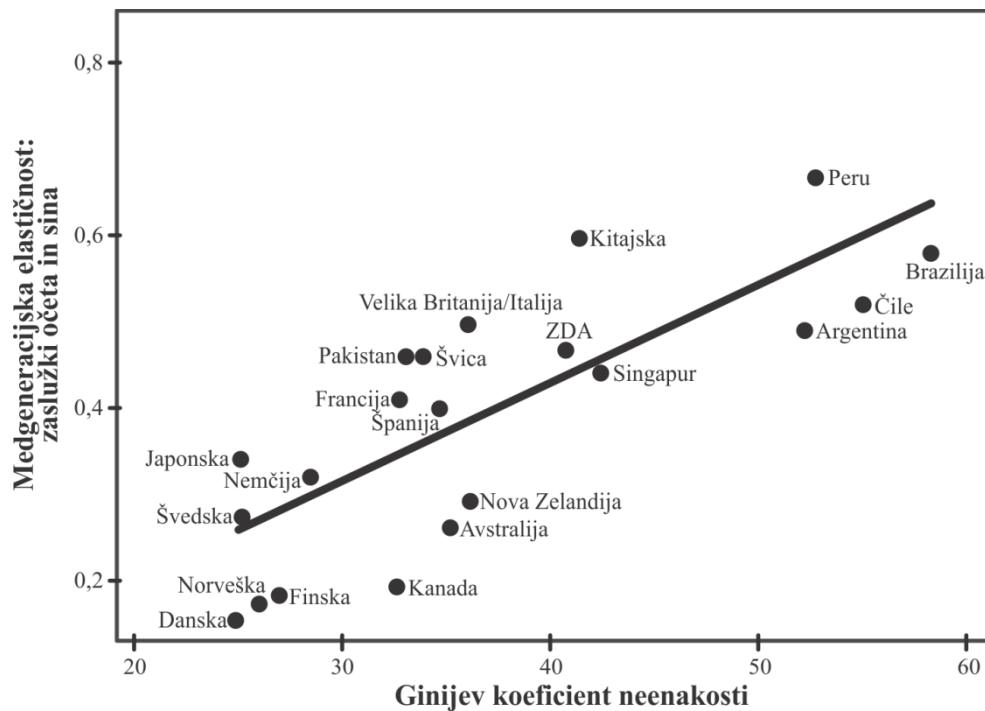
Za sodobne družbe velja, da je družbena mobilnost večja kot v preteklosti, ko je bil položaj pripisan, določen z rojstvom, kar je še posebej veljalo za najbolj zaprte in rigidne sisteme kastne družbene stratifikacije, na primer v Indiji. Z razvojem družb so stratifikacijski sistemi postali bolj odprti, kar pomeni, da je postal položaj posameznikov pridobljen in da lahko vsak posameznik sam vpliva na to, kako bo uporabil svoje osebne lastnosti (Haralambos & Holborn, 1999, str. 30–31) in tudi na to, v kateri družbeni razred se bo premaknil (navzdol, navzgor ali ostal v istem). Družbena mobilnost je tesno povezana tudi z mobilnostjo posameznikovega dohodka in ima pomembno družbeno funkcijo – vpliva na zmanjševanje neenakosti, hkrati pa omogoča večjo družbeno kohezijo, če ljudje verjamejo, da lahko sami vplivajo na svoj družbeni položaj (D’Addio, 2007, str. 12). Neoliberalna ideologija, če jo povežem z ameriškim snom, temelji na tem, da je položaj posameznika v družbi pridobljen in torej odvisen od njega samega. Opažam, da so sicer osebni talenti, značilnosti in sposobnosti pomembni, vendar v praksi le delno in geografsko različno. Med državami namreč obstajajo velike razlike v družbeni mobilnosti. Primerjalne študije Duncanovega družbenoekonomskega indeksa SEI⁴⁴ so pokazale, da je v bogatejših državah družbena mobilnost večja, enako pa velja za države s socialistično preteklostjo (Yaish & Andersen, 2012).

Dohodkovna neenakost po raziskavah vpliva na medgeneracijsko elastičnost dohodka. Študija *Do Poor Children Become Poor Adults?* (Corak, 2006) ugotavlja medgeneracijsko elastičnost dohodka med posamezniki in njihovimi očeti. Najmanjša mobilnost je bila zaznana prav v ZDA in Veliki Britaniji, medtem ko so najboljše rezultate dosegle države skandinavskega tipa države blaginje, Finska, Norveška in Danska. Podobno povezavo med dohodkovno neenakostjo in medgeneracijsko elastičnostjo kaže Corakova (2012) zadnja raziskava z razširjenim naborom držav, kar prikazuje Slika 12 – Gatsbyjeva krivulja, ki kaže na to, da so države z manjšo neenakostjo medgeneracijsko bolj mobilne.

Kljub večji odprtosti sodobnih družb se torej še vedno pojavljajo omejitve pri mobilnosti in to ravno v družbah, ki slovijo po največji stopnji ekonomske svobode. To je še dodaten dokaz, da lahko sistem države blaginje in državne politike vplivajo na raven dohodkovne neenakosti ter da je hkrati v državah z večjo neenakostjo manjša medgeneracijska družbena mobilnost.

⁴⁴ SEI je sestavljen iz ugleda poklica, prihodkov in izobrazbe.

Slika 12: Gatsbyjeva krivulja

Vir: M. Corak, *Inequality from Generation to Generation: The United States in Comparison*, 2012, str. 11.

5.4 Družbena deviantnost

Še ena izmed nabora negativnih posledic družbene in dohodkovne neenakosti je družbena deviantnost, ki je, tista negativna⁴⁵, v družbah nezaželena. Za deviantna dejanja veljajo tista, ki ne sledijo normam in pričakovanjem prevladujoče družbene skupine. Clinard (v Haralambos & Holborn, 1999, str. 393) med deviantna dejanja uvršča naslednja:

- kriminaliteto in delinkvenco,
- zlorabo drog in alkohola,
- prostitucijo,
- samomor,
- duševne bolezni,
- homoseksualnost.

⁴⁵ Obstajajo tudi pozitivne oblike družbene deviantnosti. Cohen (v Haralambos & Holborn, 1999, str. 398) jo vidi kot varnostni ventil in svarilni mehanizem, na primer razkritje vzrokov nezadovoljstva določene družbene skupine.

V analizi posledic neenakosti se osredotočam predvsem na kriminaliteto, saj je ta glede na dostopne raziskave najbolj povezana z dohodkovno neenakostjo. To so po Clinardu (v Haralambos & Holborn, 1999, str. 393) dejavnosti, ki kršijo zakonodajo in se zato kaznujejo. Mentalno zdravje in uporabo drog bom obravnaval v podpoglavju Zdravje in življenjska doba. Obravnavanje homoseksualnosti v okviru deviantnosti in kot posledice neenakosti pa se mi ne zdi relevantno niti je ne ocenjujem za deviantno v sodobni družbi.

Dohodkovna neenakost zmanjšuje možnosti za uresničevanje lastne in družinske ekonomske varnosti. To pri članih družbe, ki so najbolj izpostavljeni neenakosti, priključuje občutek nemoči in pomanjkanja vpliva na lastno blaginjo. Počutijo se izigrane. Ker so prepričani, da z njimi ne ravna enako, se zatečejo v kriminal (Ferroni et al., 2008), ki je lahko posledica jeze in stresa (Zheng, 2009). Tudi ILO v svojih poročilih opozarja na pomen povezave med pojavoma in navaja Soaresa (v International Labour Organization, 2008, str. 22), ki celo ugotavlja, da je z namenom zniževanja stopnje kriminala⁴⁶ bolj učinkovito zmanjševanje neenakosti kot neposredno vlaganje v izobraževanje ali gospodarsko rast.

Vir kriminalnih dejanj niso samo nižji sloji. Z zmanjševanjem družbene kohezije in povečevanjem ekonomske neenakosti, segregacije in stratifikacije se širi val oportunitizma, ki povzroča pojavljanje kriminala tudi pri bogatejših (Bowles, Choi & Hopfensitz v International Labour Organization, 2008, str. 22). Gre za t.i. kriminal belih ovratnikov, ki ga je bistveno težje odkrivati. Že samo ločeno preiskovanje in raziskovanje gospodarskega in negospodarskega kriminala je signal za to, da ga družba dojema drugače. Problematična so tudi pričakovanja do posameznikov, ki izhajajo iz različnih družbenih razredov. Kot ugotavlja Chambliss (v Haralambos & Holborn, 1999, str. 409–410), policija ne jemlje resno prestopnikov iz srednjega družbenega razreda, saj se ne skladajo z njihovo predstavo o tipičnih prestopnikih. Družbena stratifikacija tako vpliva tudi na družbeno dojetje kriminala, kar pa se odraža tudi v statistikah – kljub temu, da je kriminaliteta povsem običajna pri vseh družbenih slojih (Haralambos & Holborn, 1999, str. 412), uradne statistike podcenjujejo kriminal, ki ga ne povzročajo nižji družbeni sloji, čeprav tudi pri nižjih slojih veliko kriminala ostane neprijavljenega.

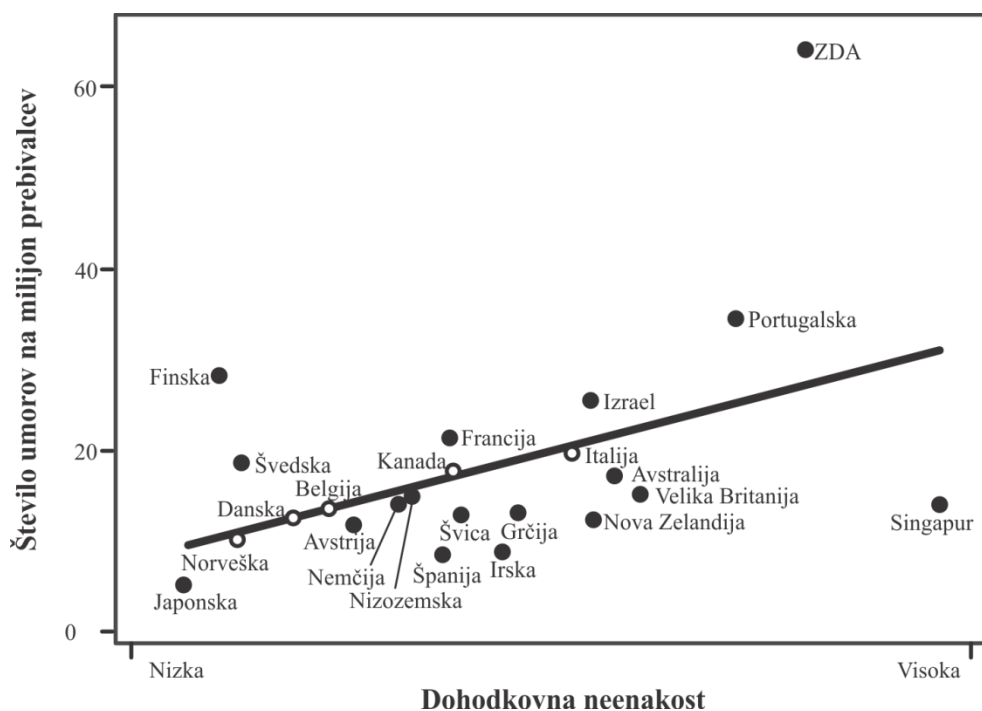
Ena od pomembnih oblik kriminala belih ovratnikov je korupcija. Ta bogatim še poenostavi dostop do zelenih virov in omogoči sprejemanje političnih odločitev, ki so v prid njihovim interesom. S tem se neenakost še dodatno reproducira in izrazi v drugih oblikah, denimo v neenakem dostopu do različnih storitev. Jong-sung in Khagram (2005) razkrivata pozitivno povezavo med dohodkovno neenakostjo in korupcijo, sploh v demokratičnih družbah. Zavračata tezo Friedmana in soavtorjev, da »ne-vitka« država

⁴⁶ Soares upošteva tudi neprijavljeno kriminaliteto.

povečuje korupcijo; menita namreč, da obsežna redistribucija dohodkov sicer lahko poveča državni aparat, ampak če učinkovito zmanjša neenakost, lahko to vpliva tudi na manjšo raven korupcije. Pri tem navajata Elsterja (v Jong-sung & Khagram, 2005, str. 155), da je ena od nalog politike takšno oblikovanje institucij in družbenih razmer, da bodo omogočile iskreno obnašanje posameznikov, v prepričanju, da je osnovna struktura družbe pravičnost.

Kennedy (v Zheng, 2009) ugotavlja močno povezavo med neenakostjo in zločini, povezanimi s strelnim orožjem – umori, napadi in ropi. Tudi Winkelmann in Winkelmann (2010) ter Wilkinson (v Irvin, 2011) ugotavljajo podobno pozitivno povezavo. Hkrati opažajo še zmanjševanje socialnega kapitala in zaupanja v družbi. To sovпада z navedenimi ugotovitvami o kriminalnih vzgibih nižjih in višjih družbenih slojev. Povezavo med umori in dohodkovno neenakostjo opažata tudi Wilkinson in Pickett (2010), ki je orisana s Sliko 13. V manj enakih družbah je pojavnost umorov večja, izstopajo pa ZDA. Kelly (v Wisman, 2011) ugotavlja močan vpliv neenakosti na nasilna kazniva dejanja, z elastičnostjo nad 0,5.

Slika 13: Grafični prikaz razmerja med pogostostjo umorov in dohodkovno neenakostjo

Vir: R. G. Wilkinson in K. E. Pickett, *The Spirit Level: Why Greater Equality Makes Societies Stronger*, 2010.

Wilkinson in Pickett (2010) omenjata tudi večje število zapornikov v državah z večjo neenakostjo, kjer so pogostejše obsojeni prav tisti z družbenega roba. Prepričan sem, da število posameznikov v zaporu kaže na odnos družbe do njih. Če to povežem še s pomanjkanjem družbene kohezije in nezaupanjem v družbah, kjer je večja neenakost,

potem velja, da je namen zaporov umik posameznikov iz družbe, ne pa njihova resocializacija, kar je bolj značilno za evropske kontinentalne države. Tu pa gre lahko ponovno za začaran krog, saj je zapiranje nenasilnih ljudi najbolj učinkovit način kako jih spremeniti v nasilneže (Gilligan v Wilkinson & Pickett, 2010).

Kriminal ima tako številne (merljive) ekonomske in običajno težje merljive družbene posledice. Kot ugotavlja Lhila (2009), se zaradi dohodkovne neenakosti povečajo tudi družbeni stroški, saj se bogatejši bojijo revnih in zahtevajo ustrezno (policijsko) zaščito. Takšno zapiranje v zaščitene soseske in razredno enotne soseske pa še poveča odtujenost med sloji prebivalstva in družbeno kohezijo.

5.5 Zdravje in življenjska doba

Zdravje velja za eno najpomembnejših vrednot človeštva in je prav tako povezano z dohodkovno neenakostjo. Ljudje po svetu imajo različne možnosti dostopa do zdravstvenih storitev, kar se kaže v pričakovani življenjski dobi, obolenjih, smrtnosti dojenčkov in drugih pokazateljih; posledica je **neenakost v zdravju** (angl. *health inequality*).

Zdravstvene težave so nezaželene tudi z vidika gospodarstva, saj zmanjšujejo učinkovitost zaposlenih in povzročajo negativne učinke, ki jih je deležna celotna družba. Sir Marmot (2006) celo meni, da je zmanjševanje zdravstvene neenakosti, če je izogibna, naša dolžnost. Ugotavlja tudi, da se zdravstvena slika migrantov v novem okolju spremeni, kar pomeni, da nanjo vplivajo družbeni dejavniki, in sicer predvsem višina BDP, stopnja neenakosti in dostop do izobraževanja (Viner et al., 2012, str. 1649–1650); najbolj očitno se to odraža pri mladoletnikih. Viner s soavtorji (2012, str. 1644) ugotavlja, da se povečanje dohodkovne neenakosti (oziroma Ginijevega koeficienta) statistično značilno odraža v naslednjih negativnih pojavih:

- vrstniško nadlegovanje,
- mladoletniška nosečnost,
- pojavnost HIV-a,
- smrtnost mladoletnikov, pri čemer so pozitivno korelirane vse oblike smrtnosti – smrti zaradi poškodb, nalezljivih in nenalezljivih bolezni.

Kot razkriva Elgar (2010, str. 2314), so prebivalci države z večjo enakostjo bolj zdravi in živijo dlje. Pri tem ugotavlja, da dohodkovna neenakost na zdravje vpliva posredno – direktno vplivajo nanj dejavniki, kot so zaupanje v družbi, relativna deprivacija, konflikti, nasilje ter pomanjkanja socialnega kapitala in dostopa do družbenih virov. Tudi Kawachi in Kennedy (v Zheng, 2009) v longitudinalni študiji ugotavljata padanje samoocene zdravja s povečanjem dohodkovne neenakosti.

Marmot (2006, str. 2083–2084) opaza t.i. družbeni gradient (angl. *social gradient*), obliko »zdravstvene stratifikacije«, kar pomeni, da je v različnih družbenih skupinah drugačna pričakovana življenjska doba; v tistih na vrhu je najvišja, v tistih na dnu pa najnižja. Razlog za to vidi v lastnem nadzoru nad svojim življenjem. Manjša avtonomija in družbena izključenosti povzročata več stresa, s tem pa je več sodobnih bolezni, kot so rakava in srčno-žilna obolenja ter duševne bolezni.

Wilkinson in Pickett (2006) v pregledu 168 raziskav o povezavi med zdravjem in neenakostjo ugotavljata, da velika večina študij potrjuje povezavo⁴⁷. Pogoj za povezavo med dejavnikoma je, da se neenakost odraža kot pripisovanje značilnosti posameznim skupinam, to pa še pogloblja razlike v dohodkih in vpliva na zdravje. Esping-Andersen (v Coburn, 2004, str. 53) opaza, da državljani ZDA in Švedske plačujejo praktično iste zneske za različne zdravstvene storitve, vendar je »način plačila« drugačen. Razlika je tudi v tem, da so tržne storitve na področju zdravstva manj učinkovite (Drache & Sullivan v Coburn, 2004, str. 53). Prepričanje, da bo nevidna roka trga vodila k boljšemu zdravju ali zdravstvenemu sistemu tako ne drži. Pomemben dejavnik je torej sistem države blaginje.

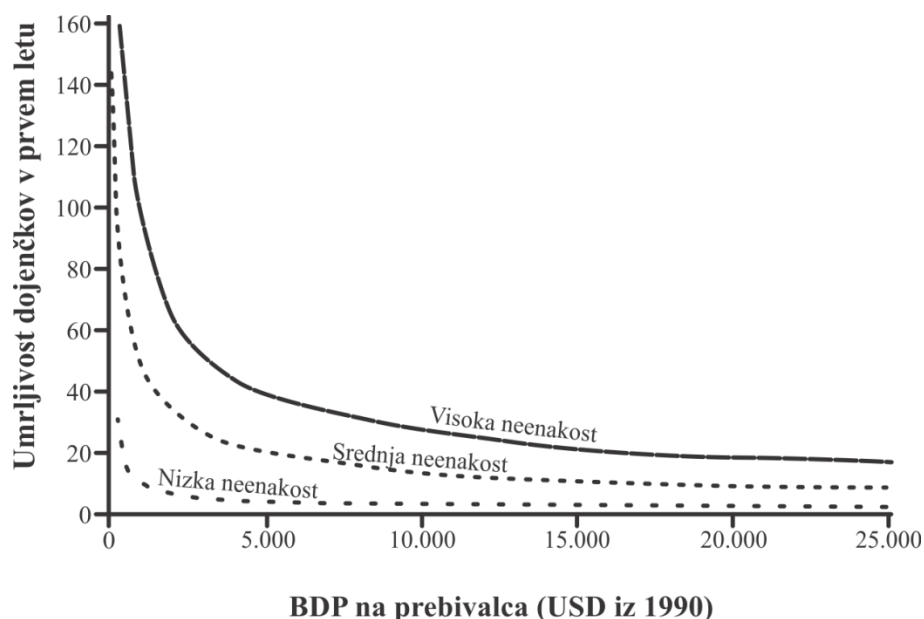
Na podlagi ugotovitev avtorjev se pojavljata dva vidika zdravja: telesno in duševno. Telesno se nanaša predvsem na umrljivost živorojenih otrok v prvem letu življenja, debelost in pričakovano življenjsko dobo. Duševno zdravje se nanaša na psihološke dejavnike, kot sta anksioznost in stres, ki po mnenju Wilkinsons in Picketta (v Davis & Cobb, 2010) še poglobljajo obstoječe ali povzročajo nove zdravstvene težave in tudi odvisnosti od prepovedanih drog.

Wilkinson in Pickett (2010) v svojem obsežnem pregledu posledic dohodkovne neenakosti ugotavljata številne zdravstvene posledice, in sicer:

- večjo umrljivost živorojenih otrok v prvem letu življenja; Slika 14 kaže na to, da sicer obstajajo razlike v umrljivosti glede na BDP države (z višanjem BDP-ja umrljivost pada), vendar nanjo pomembno vpliva tudi raven neenakosti v družbi (nižja kot je neenakost, manj je umrljivosti),
- večjo pojavnost duševnih bolezni,
- nižjo pričakovano življenjsko dobo; ugotavljata povezavo med dohodkovno neenakostjo in pričakovano življenjsko dobo; v bolj enakih družbah ljudje živijo dlje,
- bolj pogosto uporabo prepovedanih drog in
- večjo pojavnost debelosti.

⁴⁷ Kar 83 % študij na ravni države in 73 % študij na ravni zveznih držav, regij in mest. Po drugi strani pa pozitivno povezavo med neenakostjo in zdravjem ugotavlja le 45 % študij na nižjih ravneh, kot so v Sloveniji občine, naselja in župnije.

Slika 14: Grafični prikaz smrtnosti dojenčkov v prvem letu življenja glede na BDP in dohodkovno neenakost

Vir: R. G. Wilkinson in K. E. Pickett, *The Spirit Level: Why Greater Equality Makes Societies Stronger*, 2010.

5.6 Izobraževanje

Izobraževanje je v sodobnih gospodarstvih izjemno pomembno. Tudi eden od ciljev EU po Lizbonski strategiji (2010) je, da postane najbolj konkurenčno in dinamično, na znanju temelječe gospodarstvo na svetu. Kot sta prepričana Baum in Payea (2004), lahko izobraženi zaslužijo več, so bolj zadovoljni z življenjem; manj verjetno so brezposelni ali povzročitelji kaznivih dejanj in bolj verjetno volijo in so udeleženi v prostovoljno delo ter so bolj zdravi. Ta trditev kaže, da morebitna neenakost v dostopu do izobraževanja povzroča druge posledice dohodkovne neenakosti. Empirične analize sicer niso enotne glede ugotovitev o povezanosti med dohodkovno in izobrazbeno neenakostjo (Földvári & van Leeuwen, 2011, str. 15–16). Perry (2009) denimo meni, da sicer visoka dohodkovna neenakost malo verjetno omogoča enako dostopnost do izobraževanja, medtem ko so neke razumne, srednje vrednosti dopustne. Agasisti (2009, str. 305) ugotavlja, da dohodkovna neenakost celo motivira posameznike, da nadaljujejo študij. Torej velja tudi obratno – da manjša dohodkovna neenakost ne motivira in tako ni mogoče ugotoviti jasne povezanosti med dohodkovno in izobrazbeno neenakostjo.

Wilkinson in Pickett (2010) ugotavljata, da so v državah z večjo neenakostjo povprečni šolski rezultati slabši. Na šolanje odločilno vpliva družinsko okolje, družbeno okolje in tudi sistem države blaginje. Britanska študija je denimo pokazala, da so otroci iz nižjih

slojev že pri treh letih v enoletnem zaostanku za vrstniki iz višjih slojev družbe. Za otroke je namreč pomembno, da odraščajo v stimulativen okolju, kjer so deležni ljubezni, igre, raziskovanja sveta okoli sebe in aktivnega ukvarjanja, vendar so v nižjih slojih za vse to lahko prikrajšani. Razlike glede na nivo dohodkovne neenakosti v družbi se odražajo tudi na rezultatih standardiziranega testa PISA⁴⁸, saj so te države dosegale boljše rezultate. Tako lahko trdim, da gre v tem primeru za **izobrazbeno neenakost**, ki vpliva tudi na družbeno mobilnost.

V družbah je eden od pomembnejših dejavnikov uspeha prav družinsko ozadje. Otroci iz revnejših slojev so prikrajšani zaradi neposrednih posledic življenja v takšnem okolju. Primorani so več časa nameniti delu ob izobraževanju (Roksa, 2011), odraščajo v okolju napetosti, so slabše prehranjeni in imajo večje zdravstvene težave (Perelman, 2006, str. 47). Kot »halo efekt« opisem Perelmanove (2006, str. 47–48) ugotovitve, da učitelji na podlagi barve kože ali družbenega ozadja presodijo o zmožnostih posameznika in sklepajo, da je možnost za uspeh takega učenca manjša. Do takšnih otrok imajo torej drugačna, nižja pričakovanja in že od svojih učiteljev dobivajo povratno informacijo, da trgu niso zaželeni.

Ugotovitve Dorlinga (2010, str. 41) kažejo celo na to, da je socialni položaj povezan z rezultati na IQ testih. Revne se pogosto obravnava kot manj sposobne, kar še pogloblja razlike v dohodkovni neenakosti, predvsem tam, kot meni Dorling, kjer se osredotočajo na rezultate testiranj IQ, ki so »samouresničujoča se prerokba«. S tem se viri osredotočijo samo na posameznike, ki naj bi bili najboljši, s čimer se razlike še poglobijo.

Socialni položaj torej vpliva na izobraževanje posameznika – na izbiro šole, nadaljevanje šolanja in rezultate, ki jih dosega, celo na rezultat IQ testov. Hkrati pa velja, da lahko takšno razlikovanje vodi v povečevanje razlik med posameznimi družbenimi sloji, na dolgoročno povečevanje dohodkovne neenakosti, na kar ne nazadnje vpliva tudi sistem države blaginje.

5.7 Revščina

Revščina je nezaželeni družbeni problem in spremlja človeštvo že ves čas. V egalitarni družbi je sicer ne bi bilo, saj je povezana s konceptom neenakosti, pa vendar za njeno odpravljanje popolna enakost ni potrebna. Med revne štejemo tiste posameznike, »katerih dohodki ali sredstva so tako daleč pod povprečjem družbe, da nimajo sprejemljivega življenjskega standarda« (Haralambos & Holborn, 1999, str. 133). To pomeni, da so

⁴⁸ Angl. *Programme for International Student Assessment* je OECD-jev projekt standardiziranega merjenja znanja pri 15-letnih srednješolcih. Zadnja raziskava je potekala leta 2009, in sicer v 65 gospodarstvih. Slovenija se je, z izjemo matematike in naravoslovja, odrezala podpovprečno.

deležni številnih negativnih učinkov na življenjske možnosti, najpogosteje povezanih z zdravjem, izobraževanjem, politično participacijo in drugimi življenjskimi možnostmi. V zadnjih letih se je obravnavanje revščine razširilo, za kar Grusky in Kanbur (2006) vidita razloge, ki jih navajam in analiziram v nadaljevanju.

Čeprav se je z industrializacijo revščina na globalnem nivoju zmanjšala, danes še vedno skoraj 2,8 milijarde ljudi preživi z manj kot dvema ameriškima dolarjema na dan. Tudi na ravni posameznih držav se je ekonomska neenakost v veliki meri povečala⁴⁹ (International Labour Organization, 2008), kar je vplivalo tudi na povečanje obsega revščine. Svet je z globalizacijo in informacijsko tehnologijo, zlasti internetom, postal **globalna vas**. To pomeni, da lažje spremljamo dogajanje po svetu in razlike v razvitosti regij, in zato takšnih ugotovitev ni mogoče prezreti (Grusky & Kanbur, 2006, str. 1). Obenem se povečuje tudi raven zavezanosti k **spoštovanju človekovih pravic**, ki izhajajo iz Splošne deklaracije človekovih pravic (1948): »Vsakdo ima pravico do takšne življenjske ravni, ki zagotavlja njemu in njegovi družini zdravje in blaginjo, vključno s hrano, obleko, stanovanjem, zdravniško oskrbo in potrebnimi socialnimi storitvami; pravico do varstva v primeru brezposelnosti, bolezni, delovne nezmožnosti, vdovstva ter starosti ali druge nezmožnosti pridobivanja življenjskih sredstev zaradi okoliščin, neodvisnih od njegove volje.« Splošna deklaracija še ni vsebovala izraza »revščina«, ki se je pojavil v Mednarodnem paktu o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah (1966) v kontekstu ideala svobodnega človeka.

Zmanjševanje revščine je med najpomembnejšimi cilji OZN in je vključeno v Milenijske razvojne cilje (UN – Millenium Development Goals, 2010):

- prepolovitev števila ljudi, ki preživijo z manj kot enim ameriškim dolarjem na dan,
- prepolovitev števila ljudi, ki trpijo zaradi lakote,
- zagotavljanje boljših zaposlitvenih možnosti.

Revščina povzroča negativne učinke tudi na makro ravni, denimo v obliki **konfliktov** in **ekonomskih posledic**. Krueger in Malečková (2002) navajata, da revščina vpliva na širjenje modela »robinhoodovskega terorizma«. Kot trdita, samomorilski napadalci dobivajo navdih zaradi revščine stanja sonarodnjakov, četudi so sami iz srednjih slojev. Olzak (v Grusky & Kanbur, 2006) navaja etnične napetosti, saj za revščino pogosto velja, da je (tudi) etnično pogojena. Bertola (v Grusky & Kanbur, 2006) ugotavlja tudi negativne posledice v zmanjšanju ekonomske aktivnosti.

⁴⁹ Obstaja tudi nekaj maloštevilnih držav, kjer se je neenakost zmanjšala; v Evropi so to Slovenija, Danska, Nemčija, Francija in Švica.

Kljub temu, da obstajajo kazalniki revščine, so še vedno prisotna nesoglasja glede načina merjenja. Zagovorniki absolutnega načina merjenja revščino merijo glede na sredstva za preživetje posameznika, torej individualno. Zagovorniki relativnega načina⁵⁰ jo merijo tako, da za dano družbo v danem času potegnejo mejo med revščino in ostalimi člani družbe (Haralambos & Holborn, 1999, str. 132). V primeru, ko govorimo o materialni deprivaciji, to je pomanjkanju denarja, potrebnega za nakup dobrin, je izračun enostavnejši od posledic večkratne deprivacije, ki upošteva še neenake možnosti za izobraževanje, neugodne delovne pogoje in nemoč (Haralambos & Holborn, 1999, str. 132), kar je še posebej značilno za države v razvoju.

Večinsko mnenje Američanov razkriva neoliberalni pogled na revščino: kar 60 % jih meni, da so revni leni in 70 % jih meni, da bi lahko sami prišli iz revščine, če bi to hoteli/želeli. Neoliberalci so tako prepričani, da je vsak sam odgovoren za svoj položaj in svojo usodo, kar se odraža tudi na visoki povezanosti med zagovarjanjem smrtne kazni in nasprotovanjem blaginji (Alesina, Glaeser & Sacerdote v Wisman, 2011, str. 891). Pogled nove desnice, kot neoliberalizem opredeljuje sociologija, do revščine zavzema kritični pogled. Marsland (v Haralambos & Holborn, 1999, str. 156) za revščino krivi državo blaginje, saj se posamezniki zanašajo na druge, s tem pa se odrečejo družbeni odgovornosti.

Fosu (2010) v globalni študiji povezave med revščino in dohodkovno neenakostjo ugotavlja jasno povezavo med spremenljivkama in pomen zniževanja dohodkovne neenakosti, saj s tem znižujemo tudi število prebivalcev, ki živijo pod pragom revščine. Visoka neenakost znižuje delež posameznikovih dohodkov, ki se jih namenja zmanjševanju neenakosti, hkrati pa povečevanje neenakosti povečuje tudi število revnih. Neenaka rast prihodkov različnih družbenih skupin zmanjšuje možnost, da najrevnejši uidejo revščini. Posebej zanimiva ugotovitev te študije je, da je elastičnost povezave med dohodkovno neenakostjo in revščino geografsko specifična. Prav zato je treba za zmanjševanje revščine v posameznih državah ali regijah ubrati lokalizirane pristope, ki upoštevajo specifične posamezne družbe, tudi v odvisnosti od tradicije ali uveljavljene države blaginje.

Revščina ni samo življenje pod določenim finančnim pragom. Kot ugotavlja Marmot (2006), posamezniki odsotnost revščine povezujejo s priložnostmi, opolnomočenjem, varnostjo in dostojanstvom. Vse to še posebej velja za Zahodni svet, kjer se revščino povezuje z možnostmi za razvoj otrok, z možnostjo preživljanja dopusta izven kraja stalnega prebivališča in kupovanjem daril ... Življenje v takšni obliki revščine dejansko pomeni, da posamezniki nimajo možnosti polnega sodelovanja v družbi. Kot poudarja to

⁵⁰ Ta metrika nam lahko poda napačne rezultate, saj so stroški življenja denimo večji v Ljubljani kot v Prekmurju, vendar je enostavnejša za izračunavanje.

Marmot (2006), gre za pomanjkanje nadzora nad svojim življenjem. Sen (1999, str. 10) vidi prav razvoj in napredka posameznika ter človeštva v svobodi posameznika, da živi življenje, ki ga ceni, kot način razvoja. Revščina in povečevanje neenakosti to prav gotovo onemogočata.

5.8 Vpliv na bruto domači proizvod

Ugotavljam, da so posledice dohodkovne neenakosti posredne in neposredne. Družbeni dejavniki dohodkovne neenakosti, ki sem jih navedel, imajo vpliv na uspešnost gospodarstva, bodisi rast BDP, kakor tudi trajanje rasti.

Zaradi posledic družbene stratifikacije so posamezne skupine potisnjene na rob družbe, kar pomeni, da imajo manj možnosti za prispevanje k uspehu posamezne družbe (Club de Madrid, 2011, str. 15) ali pa si zaradi nepravičnosti tega preprosto ne želijo, zato bolj pogosto sodelujejo na neformalnih trgih. Nepravičen odnos se lahko kaže tudi v psihološki pogodbi; motivacija za delo je manjša, s tem pa tudi produktivnost delovne sile (Pressman v Bernasek, 2006). Pozitivni učinki večje družbene kohezije in socialnega kapitala vplivajo tudi na višjo (Foa v Organisation for Economic Co-operation and Development, 2011, str. 58) in bolj trajnostno naravnano gospodarsko rast (Ferroni et al., 2008). Kriminal, povzročen zaradi neenakosti, pa vpliva na gospodarsko škodo.

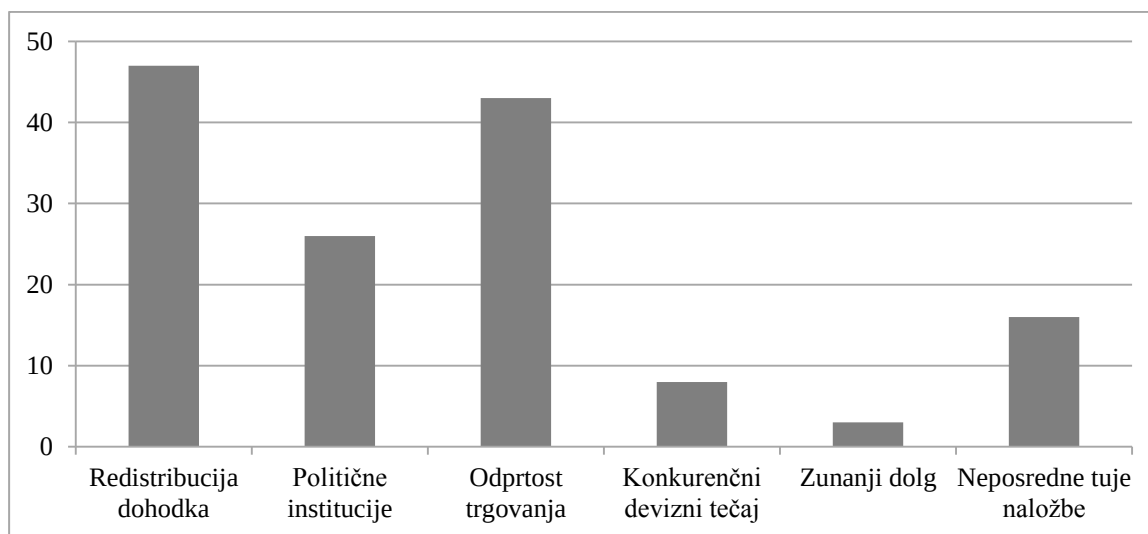
Družbena mobilnosti, zdravje in izobraževanje imajo dolgoročne učinke na gospodarsko aktivnost. Več absentizma zaradi neustrezne zdravstvene oskrbe, kroničnih bolezni ali duševnih motenj bo prav tako vplivalo na manjšo uspešnost gospodarstva. Posledice (ne)ustrezne izobraženosti populacije pa se bodo odrazile šele na dolgi rok, ko bo primanjkovalo določenih izobrazbenih profilov, saniranje posledic pa je lahko dolgotrajno.

Glede neposredne povezave med dohodkovno neenakostjo in rastjo BDP-ja rezultati študij niso enotni. Nekateri študije kažejo jasno pozitivno povezavo med dohodkovno neenakostjo in nižjo gospodarsko rastjo, druge pa celo nasprotno. Dominicus, Florax in de Groot (2008, str. 654) so prepričani, da je to posledica neenotne metodologije in slabe kvalitete podatkov, kljub temu pa v svojem pregledu študij ugotavljajo, da presečne študije kažejo na negativno in statistično značilno povezavo med dohodkovno neenakostjo in gospodarsko rastjo.

Hasanov in Izraeli (2011) sta prepričana, da na gospodarsko rast vpliva predvsem spreminjanje ravni dohodkovne neenakosti in da je tako najbolje ohranjati njeno stabilnost. Na primeru ZDA ugotavljata, da lahko zmanjševanje neenakosti ali njeno povečevanje (za več kot 0,10 po Ginijevem kazalniku) privede do upada gospodarske rasti. Če apliciram ugotovitev Hasanova in Izraelija (2011), zadnji trendi povečevanja dohodkovne neenakosti škodljivo vplivajo na gospodarsko rast. Tudi Cornea in Jeana (v Peng, 2008) ter Muinel-

Gallo in Roca-Sagalés (2011) menijo, da ima povečevanje neenakosti vpliv na nižjo gospodarsko rast, saj fiskalna politika rezultira tako v gospodarski aktivnosti, kakor tudi v porazdelitvi dohodkov v družbi. IMF je sicer prepričan, da je kratkoročno zelo enostavno zagovati gospodarsko rast, vendar je ob upoštevanju dolgoročne trajnostne rasti to bolj težavno (Berg & Ostry, 2011). Prav trajnostna rast gospodarstva je najbolj odvisna od redistribucije dohodka oziroma dohodkovne enakosti, na kar kaže Slika 15, ki pojasnjuje vpliv posameznega faktorja na trajanje rasti (Berg & Ostry, 2011).

Slika 15: Grafični prikaz dejavnikov, ki vplivajo na daljše obdobje gospodarske rasti, 1950–2006

Vir: G. Berg in J. D. Ostry, *Equality and Efficiency: Is there a trade-off between the two or do they go hand in hand?*, 2011, str. 14.

Določena raven dohodkovne neenakosti je sicer potrebna, saj spodbuja gospodarsko iniciativo (Chaudhuri & Ravallion v Berg & Ostry, 2011, str. 14), vendar lahko prevelika neenakost povzroči politično ali finančno krizo. To velja tudi za aktualno krizo, ki je povezana s prevelikim zadolževanjem (Berg & Ostry, 2011, str. 14).

O tem, kdaj je neenakost prevelika, ni jasnega soglasja. Ocena je vezana na vrednote v posamezni družbi in zgodovinsko tradicijo posameznih držav. Ta pomembno vpliva na današnjo neenakost, na katero se v svoji 500-letni analizi neenakosti opirata Putterman in Weil (2010). Ugotavljata, da so države, ki so svoj zgodovinski razvoj utemeljile na veliki raznolikosti (denimo tiste, kjer je bila prisotna kolonizacija, pa tudi množično priseljevanje), danes bogatejše in bolj verjetno neenake.

Kaže torej, da zgodovinske posledice, skupaj z že ugotovljenimi razlikami v sistemu države blaginje, vplivajo na današnjo raven neenakosti. Izjema so nekatere države, ki so doživele šok terapijo in praktično čez noč spremenile družbenoekonomski sistem. Ne glede

na to pa velja, da se je neenakost v praktično vseh državah povečala, kar je povečalo zaskrbljenost predvsem v družbah, ki so bolj občutljive na dohodkovno neenakost. Kratkoročno rast je torej mogoče dosegati relativno enostavno, pravi izziv za sodobna gospodarstva pa je trajnostno in dolgoročno doseganje rasti (glej Berg & Ostry, 2011), na katerega očitno najbolj vpliva tudi neenakost.

SKLEP

Neenakost me spominja na okoljsko Kuznetsovo krivuljo⁵¹ Grossmana in Kruegerja (v Wisman, 2011, str. 878), ki ugotavljata, da se onesnaževanje okolja ni zmanjšalo samo po sebi ali zaradi gospodarske rasti, pač pa zaradi državnih in mednarodnih politik. Podobno je z neenakostjo, zlasti dohodkovno neenakostjo, ki v zadnjih desetletjih raste in se ne bo ustavila samodejno, ampak samo z ustreznimi ukrepi. Če si sposodim še nekaj okoljskih asociacij – v primeru, da rasti neenakosti ne bomo ustavili, bo sledilo »globalno segregiranje« nezadovoljnih ljudi, ki jih je sicer prizadela že mednarodna gospodarska kriza. Vendar verjamem, da je mogoče ustvariti ne le »okolju prijazno družbo«, pač pa tudi »ljudem prijazno družbo« z manjšimi »izpusti« negativnih eksternalij na ljudi in da se smer neoliberalne globalizacije, ki jo Pramono (2003, str. 132) opiše kot »kreativno destrukcijo«, v čim manjši meri prenese na ljudi in družbo. Neoliberalizem prinaša številne družbene in gospodarske posledice, tudi stroške, ki pogosto niso v središču naše pozornosti zaradi prevelike osredotočenosti na ekonomske rezultate.

V magistrski nalogi sem dal poudarek neoliberalnim politikam kot povzročiteljicam dohodkovne neenakosti zaradi treh razlogov. Prvi je prepričanje neoliberalne paradigme, da je neenakost neizogibna, celo nujna in da je njeno zmanjševanje celo škodljivo za gospodarsko svobodo in ekonomijo kot znanost. Drugi razlog so vseprisotni neoliberalni vzorci ravnanja in vrednote ljudi in institucij družbe ter gospodarstva in njihove čedalje bolj neoliberalne vrednote. Tretji razlog pa je nujnost kritičnega razmišljanja o obstoječih neoliberalnih gospodarskih vzorcih v današnji apatični družbi. Ravno zato neoliberalizem prikažem večdimenzionalno. Ne le kot ideologijo, ampak mnogo širše, kot način vladanja, splet politik, razvojni model in znanstveno paradigmo. Neoliberalizem je tako nadgradnja kapitalizma, ki se odlično dopolnjuje z globalizacijo in tehnološkim napredkom, kar v kombinaciji omogoča hitro in učinkovito širjenje idej ter njihovo implementacijo. Vendar to pomeni, da implementiramo ideje, ki so nam servirane. Kot *copy-paste* ideje poimenujem tiste, ki se nepremišljeno prenašajo med družbami, preko vzvodov moči, institucij, *gatekeeperjev* ali preko medijev. Vsekakor pa za neoliberalizem kot kompleksen sistem velja, da ga podpirajo številne institucije, ki producirajo ali reproducirajo neoliberalne vrednote in s tem pripomorejo k ohranjanju *statusa quo*.

Omenjene vrednote, sploh individualizem in profitna naravnost, se mi zdijo problematične za razvoj družbe. Hkrati vplivajo na raven države blaginje. Pripadniki bogatejših razredov se namreč zaradi neoliberalnih vrednot in možnosti globalne mobilnosti kapitala izogibajo obveznostim do (svoje) nacionalne države, s čimer zmanjšujejo kvaliteto socialnih storitev in še dodatno pospešujejo prehod v neoliberalizem.

⁵¹ Krivulja je zvončaste oblike.

Pri analizi neoliberalnih politik ugotavljam posledice na dohodkovno neenakost na številnih področjih, ki so neposredno ali posredno povezana z razporejanjem dohodka. Trg dela tako vpliva na tržno razporeditev plač, socialna politika vpliva na bruto dohodek, fiskalna politika pa na končni, razpoložljivi dohodek. Nekatere druge neoliberalne politike so z dohodkovno neenakostjo povezane bolj posredno, denimo izobraževanje, ki dolgoročno vpliva na umestitev posameznika na trg dela, liberalizacija in deregulacija trgov pa skupaj z globalizacijo vpliva na neoliberalne politike. Podobno je s tranzicijskimi gospodarstvi, ki so posredno, preko oblikovanja politik trga dela, fiskalne in socialne politike, vplivala na današnje ravni dohodkovne neenakosti.

Kljub ugotovljenim povezavam med neoliberalnimi politikami in neenakostjo ne morem trditi, da je zmanjševanje neenakosti kratkoročna rešitev z njo povezanih negativnih eksternalij. To najbolje orišem s primerom: takojšnje povišanje davkov najbogatejšim bi sicer takoj zmanjšalo neenakost po Ginijevem koeficientu, vendar to ne bi prineslo takojšnjih pozitivnih posledic. Torej je treba ukrepati čim prej, ko začnemo zaznavati zmanjševanje dohodkovne neenakosti, sicer lahko posledice čuti celotna generacija.

Želim poudariti še ugotovitev, da na dohodkovno neenakost pomembno vpliva tudi sistem družbene blaginje, ki je vpet v družbeno okolje in odraža njegove vrednote. V državah, kjer je srednji razred pomembnejši in močnejši, je zmanjševanje vloge države manj zaželeno, hkrati pa je tudi odnos do neenakosti drugačen in se ga bolj problematizira. Tradicija in geopolitična navezanost držav tako igra pomembno vlogo pri oblikovanju politik (in intenziteti neoliberalnih ukrepov) za zmanjševanje dohodkovne neenakosti.

Dohodkovna neenakost ni problematična sama po sebi – težavne so njene posledice, kot so zmanjšanje socialne kohezije, socialnega kapitala in zaupanja, psihološke posledice, povečanje kriminala, poslabšanje zdravja in pričakovane življenjske dobe, vpliv na izobrazbene možnosti in družbeno mobilnost, poglobljanje revščine, zmanjšanje politične participacije in celo ekonomske posledice, ki vplivajo na nižjo gospodarsko rast. Kljub ločenemu obravnavanju različnih dejavnikov ugotavljam, da so številni med seboj povezani. Večja socialna oddaljenost med ljudmi poglobi razlike, zmanjša družbeno kohezijo, socialni kapital in zaupanje. To vse pa vpliva na bolj opazno deviantnost v družbi, manjšo politično participacijo in zdravstvene posledice, ki imajo ne nazadnje, zaradi večjega absentizma, tudi negativne ekonomske posledice. Pri posledicah neenakosti ugotavljam še to, da je v nekaterih primerih težko razmejiti vzroke in posledice dohodkovne neenakosti, saj se lahko pojavlja t.i. začaran krog vzrokov in posledic dohodkovne neenakosti, tako na kratek, kakor tudi dolgi rok. Večja dohodkovna neenakost lahko vpliva na slabše izhodiščne pogoje za uspeh v življenju in na družbeno mobilnost, pri čemer je še vedno najpomembnejši dejavnik prav družina, iz katere posameznik izvira. Prav to prepletanje dejavnikov otežuje ugotavljanje pravih vzrokov in posledic dohodkovne neenakosti, s katerim se soočajo številni raziskovalci tega problema.

Dodatna dimenzija dohodkovne neenakosti je globalnost problematike. Z globalizacijo se premikajo meje, informacijska tehnologija pa nam omogoča hitrejše kroženje informacij. To presojam kot potencialno problematično, če jo združim s človeško lastnostjo primerjanja med sabo, kot jo omenja Milanović (2004). Nekdaj so se ljudje primerjali predvsem z lastnim mikrookoljem, v katerem so živeli. Obseg ljudi, s katerim se primerjamo, pa je z globalizacijo rasel. Postali smo globalna vas, kar pomeni, da se ljudje ne primerjamo več samo znotraj držav, ampak tiste najbolj revne začenjajo motiti razlike med državami na istem kontinentu in celo na planetu. To lahko privede do novih trenj, zato sem prepričan, da je treba temu prilagoditi gospodarstvo. Pred nami so namreč še številni izzivi, kjer bo potrebna družbena kohezija, ki jo neenakost zmanjšuje: povečevanje števila prebivalcev, lakota, globalne podnebne spremembe, omejen dostop do pitne vode, zmanjševanje obsega naravnih virov in (neobnovljivih) energentov, aktualna gospodarska kriza, arabska pomlad in vseprisotna trenja na Bližnjem vzhodu.

Ne stremim k egalitarizmu, ker vanj ne verjamem. Sledim ugotovitvam Stiglitz (2012), da je posnemanje ZDA nespametno in Chomskega (Noam Chomsky: »The Emerging World Order: its roots, our legacy«, 2012), da je Evropa civilizaciji dala koncept države blaginje, ki naj ga ne zapravimo zaradi sledenja ZDA.

Verjamem v večjo enakost med ljudmi, saj sem prepričan, da je to nujna komponenta svobodnega človeka. Človeka, ki živi življenje, katerega lahko ceni (Sen, 1999).

LITERATURA IN VIRI

1. *A Modest Call to Action on this September 17th*. (2011). Najdeno 20. septembra 2012 na spletnem naslovu http://occupywallst.org/article/September_Revolution/
2. Adams, J. T. (2001). *The Epic of America*. Safety Harbor: Simon Publications.
3. Agasisti, T. (2009). Towards »Lisbon objectives«: Economic Determinants of Participation Rates in University Education: An empirical analysis in 14 European Countries. *Higher Education Quarterly*, 63(3), 287–307.
4. Alexandersson, M. (2011). Equivalence and choice in combination: the Swedish dilemma. *Oxford Review of Education*, 37(2), 195–214.
5. Allison, J. A. I. (2009). Racionalni egoizem v družbi. V M. Steinbacher, M. Steinbacher, & M. Steinbacher (ur.), *V svetu kapitalizma: o morali, vrednotah in trgu* (str. 18–22). Slovenska Bistrica: samozaložba.
6. Andersen, R., & Fetner, T. (2008). Economic Inequality and Intolerance: Attitudes toward Homosexuality in 35 Democracies. *American Journal of Political Science*, 52(4), 942–958.
7. Apple, M. W. (2001). Comparing Neo-liberal Projects and Inequality in Education. *Comparative Education*, 37(4), 409–423.
8. Aristoteles. (2010). *Politika*. Ljubljana: GV Založba.
9. Bandelj, N., & Mahutga, M. C. (2010). How Socio-Economic Change Shapes Income Inequality in Post-Socialist Europe. *Social Forces*, 88(5), 2133–2161.
10. Banerjee, D., & Goldfield, M. (2007). Neoliberal globalization, labour and the state. V D. Banerjee & M. Goldfield (ur.), *Labour, Globalization and the State* (str. 1–18). London: Routledge.
11. Barbieri, P. (2009). Flexible Employment and Inequality in Europe. *European Sociological Review*, 25(6), 621–628.
12. Barnett, C. (2009). Publics and markets: What's wrong with Neoliberalism? V S. J. Smith, S. A. Marston, R. Pain, & J. P. Jones III. (ur.), *The SAGE Handbook of Social Geographies* (str. 269–296). London: Sage.
13. Baum, S., & Payea, K. (2004). The Benefits of Higher Education for Individuals and Society. *Education pays 2004*. Najdeno 15. septembra 2012 na spletnem naslovu <http://www.freewebs.com/stevenyeh/EducationPays2004.pdf>
14. Belfield, C. R., & Levin, H. M. (2002). Education privatization: causes, consequences and planning implications. *Fundamentals of Educational Planning – No. 74*. Najdeno 15. septembra 2012 na spletnem naslovu <http://info.worldbank.org/etools/docs/library/250786/session5EduPrivatizationBelfieldand%20Levin.pdf>

15. Berg, A. G., & Ostry, J. D. (2011). Equality and Efficiency: Is there a trade-off between the two or do they go hand in hand? *Finance & Development*. Najdeno 17. septembra 2012 na spletnem naslovu <http://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2011/09/berg.htm>
16. Bergh, A., & Nilsson, T. (2010). Do liberalization and globalization increase income inequality? *European Journal of Political Economy*, 26(4), 488–505.
17. Bernasek, A. (2006). Income Inequality, and Its Cost. *The New York Times*. Najdeno 17. septembra 2012 na spletnem naslovu http://www.nytimes.com/2006/06/25/business/yourmoney/25view.html?_r=1
18. Bibič, A. (1978). *Politična znanost, ideologija in politika*. Ljubljana: ČZP Komunist.
19. Birch, K., & Mykhnenko, V. (2009). Varieties of neoliberalism? Restructuring in large industrially dependent regions across Western and Eastern Europe. *Journal of Economic Geography*, 9(3), 355–380.
20. Blundell, J. (2008). *Margaret Thatcher: A Portrait of the Iron Lady*. New York: Algora Publishing.
21. Boas, T. C., & Gans-Morse, J. (2009). Neoliberalism: From New Liberal Philosophy to Anti-Liberal Slogan. *Studies in Comparative International Development*, 44(2), 137–161.
22. Brighouse, H. (2004). What's Wrong With Privatising Schools? *Journal of Philosophy of Education*, 38(4), 617–631.
23. Burton, C. E. (2009). *Basic sociology*. Bloomington: Authorhouse.
24. Butler, T., & Watt, P. (2007). *Understanding Social Inequality*. London: Sage Publications.
25. Cajner, T., Grobovšek, J., & Kozamernik, D. (2006). Welfare and efficiency effects of alternative tax reforms in Slovenia. *IB Revija*, XXXX(1/2), 125–136.
26. Campbell, B. B. (2010). Neoliberalism cause of the worst recession since the 1930s. *The CCPA Monitor*. Najdeno 20. septembra 2012 na spletnem naslovu <http://www.policyalternatives.ca/publications/monitor/neo-con-economics-and-canadian-well-being>
27. Castro, J. E. (2008). Neoliberal water and sanitation policies as a failed development strategy: lessons from developing countries. *Progress in Development Studies*, 8(1), 63–83.
28. Chan, J., To, H.-P., & Chan, E. (2006). Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. 75: 273–302. *Social Indicators Research*, 75(2), 273–302.
29. Chomsky, N. (2005). *Profit pred ljudmi*. Ljubljana: Založba Sanje.
30. Chomsky, N., & Herman, E. S. (2002). *Manufacturing consent: The political economy of the mass media*. New York: Pantheon Books.

31. Clark, D. P., Highfill, J., de Oliveira Campino, J. & Rehman, S. S. (2011). FDI, Technology Spillovers, Growth, and Income Inequality: A Selective Survey. *Global Economy Journal*, 11(2), 1–42.
32. Club de Madrid. (2011). *The Economics of Shared Societies, The Shared Societies Project: Democratic Leadership for Dialogue, Diversity & Social Cohesion*. Najdeno 1. septembra 2012 na spletnem naslovu http://www.clubmadrid.org/img/secciones/The_Economics_of_Shared_Societies_Publication.pdf
33. Coburn, D. (2004). Beyond the income inequality hypothesis: class, neo-liberalism, and health inequalities. *Social Science & Medicine*, 58(1), 41–56.
34. Corak, M. (2006). Do Poor Children Become Poor Adults? Lessons from a Cross Country Comparison of Generational Earnings Mobility. *Discussion Paper No. 1993*. Najdeno 1. septembra 2012 na spletnem naslovu <http://ftp.iza.org/dp1993.pdf>
35. Corak, M. (2012). *Inequality from Generation to Generation: The United States in Comparison*. Najdeno 22. septembra 2012 na spletnem naslovu <http://milesorak.files.wordpress.com/2012/01/inequality-from-generation-to-generation-the-united-states-in-comparison-v3.pdf>
36. Crotty, J., Epstein, G., & Kelly, P. (1998). Multinational corporations in the neo-liberal regime, 1–25. V D. Baker, G. Epstein, & R. Pollin, *Globalization and Progressive Economic Policy*. Cambridge: Cambridge University Press.
37. Dale, G. (2012). The growth paradigm: a critique. *International Socialism*. Najdeno 20. septembra 2012 na spletnem naslovu <http://www.isj.org.uk/index.php?id=798&issue=134>
38. Davis, G. F., & Cobb, J. A. (2010). Corporations and economic inequality around the world: The paradox of hierarchy. *Research in Organizational Behavior*, 30, 2010, 35–53.
39. De Angelis, M. (2010). The Production of Commons and the »Explosion« of the Middle Class. *Antipode*, 42(4), 954–977.
40. De Dominicis, L., Florax, R. J. G. M., & de Groot, H. L. F. (2008). A meta-analysis on the relationship between income inequality and economic growth, *Scottish Journal of Political Economy*, 55(5), 654–682.
41. De Kort, J. (2011). Neoliberalism and the Law in Post Communist Transition: The Evolving Role of Law in Russia's Transition to Capitalism. *Review of Central and East European Law*, 36(2), 197–202.
42. De la Barra, X. (2006). Who owes and who pays? The accumulated debt of neoliberalism. *Critical Sociology*, 32(1), 125–161.
43. DeMartino, G. (2003). Free Trade of Social Tariffs? V J. Michie (ur.), *The Handbook of Globalisation* (str. 402–412). Cheltenham: E. Elgar.
44. Dewilde, C. (2011). The Interplay between Economic Inequality Trends and Housing Regime Changes in Advanced Welfare Democracies. *GINI Discussion Paper 18*,

- Najdeno 22. septembra 2012 na spletnem naslovu http://www.gini-research.org/system/uploads/268/original/DP_18_-_Dewilde.pdf?1322581389
45. Dodson, J. R. (2006). The »Roll« of the State: Government, Neoliberalism and «ousing Assistance in Four Advanced Economies. *Housing, Theory and Society*, 23(4), 224–243.
 46. Dorling, D. (2010). The return to elitism in education: A society's attitudes to innate intelligence are closely correlated with its levels of inequality. *Soundings*, (44), 35–46.
 47. Dowd, D. F. (2009). *Inequality and the global economic crisis*. London: Pluto Press.
 48. Dragoš, S., & Leskošek, V. (2003). *Družbena neenakost in socialni kapital*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
 49. Driffield, N., Girma, S., Henry, M., & Taylor, K. (2010). Wage Inequality, Linkages and FDI. *IZA Discussion Paper No. 4722*. Najdeno 1. septembra 2012 na spletnem naslovu <http://ftp.iza.org/dp4722.pdf>
 50. Duncan, D., & Peter, K. S. (2009). Does Labor Supply Respond to a Flat Tax? Evidence from the Russian Tax Reform. *IZA Discussion Paper No. 4257*. Najdeno 20. septembra 2012 na spletnem naslovu <http://ftp.iza.org/dp4257.pdf>
 51. D'Addio, A. C. (2007). Intergenerational Transmission of Disadvantage: Mobility or Immobility Across Generations? A Review of the Evidence for OECD Countries. *OECD Social, Employment and Migration Working Papers No. 52*. Najdeno 10. septembra 2012 na spletnem naslovu <http://www.oecd.org/els/38335410.pdf>
 52. Easterly, W. R., & Wetzel, D. L. (1989). Policy determinants of growth: survey of theory and evidence. *Policy Research Working Paper Series No. 343*. Washington: World Bank Publications.
 53. Elgar, F. J. (2010). Income inequality, trust, and population health in 33 countries. *American journal of public health*, 100(11), 2311–2315.
 54. Esping-Andersen, G. (1991). *The three worlds of welfare capitalism*. Cambridge: Polity Press.
 55. Esping-Andersen, G. (2003). *Social foundations of postindustrial economies* (e-knjiga). Oxford: Oxford University Press.
 56. Espinoza, O. (2007). Creating (in)equalities in access to higher education in the context of structural adjustment and post-adjustment policies: the case of Chile. *Higher Education*, 55(3), 269–284.
 57. European Commision. (2010). *Consolidated Version of the Treaty on European Union*. Najdeno 17. septembra 2012 na spletnem naslovu <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:083:0013:0046:EN:PDF>
 58. Evropska komisija. (2009). BDP in več: merjenje napredka v svetu, ki se spreminja. *Sporočilo Komisije Svetu in Evropskemu parlamentu KOM/2009/0433*. Najdeno 19.

avgusta 2012 na spletnem naslovu <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2009:0433:FIN:sl:HTML>

59. Feldstein, M. (1998). Income inequality and poverty. *NBER Working Paper Series*. Najdeno 1. septembra 2012 na spletnem naslovu http://www.nber.org/papers/w6770.pdf?new_window=1
60. Ferroni, M., Mateo, M., & Payne, M. (2008). Development under conditions of inequality and distrust: Social cohesion in Latin America. *IFPRI Discussion Paper 00777*. Najdeno 1. septembra 2012 na spletnem naslovu <http://www.ifpri.org/sites/default/files/publications/ifpridp00777.pdf>
61. Filipovič, M. (2005). Analiza koncepta družbena kohezija skozi prizmo ločitve vsakdanjega sveta in sistema. *Družboslovne razprave*, XXI(48), 159–175.
62. Filipovič, M., & Rakar, T. (2008). Nestrpnost in sistemi blaginje. *Družboslovne razprave*, XXIV(57), 21–43.
63. Fischer, R. D. (2001). The evolution of inequality after trade liberalization. *Journal of Development Economics*, 66(2), 555–579.
64. Forrest, R., & Kearns, A. (2001). Social Cohesion, Social Capital and the Neighbourhood. *Urban Studies*, 38(12), 2125–2143.
65. Fosu, A. K. (2010). Inequality, Income, and Poverty: Comparative Global Evidence. *Social science quarterly*, 91(5), 1432–1446.
66. Frank, R. H. (2005). Positional externalities cause large and preventable welfare losses. *The American economic review*, 95(2), 137–141.
67. Frankental, P. (2001). Corporate social responsibility – a PR invention? *Corporate Communications: An International Journal*, 6(1), 18–23.
68. Friedman, M. (2011). *Kapitalizem in svoboda*. Ljubljana: Soleco.
69. Fuest, C., Peichl, A., & Schaefer, T. (2008). Is a flat tax reform feasible in a grown-up democracy of Western Europe? A simulation study for Germany. *International Tax and Public Finance*, 15(5), 620–636.
70. Fukuyama, F. (1992). *The end of history and the last man*. New York: The Free Press.
71. Fulcher, J. (2004). *Capitalism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
72. Földvári, P., & van Leeuwen, B. (2011). Should less inequality in education lead to a more equal income distribution? *Education Economics*, 19(5), 537–554.
73. Goldthorpe, J. H. (2012). Back to Class and Status: Or Why a Sociological View of Social Inequality Should Be Reasserted, *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 137(January/March), 201–215.

74. Greskovits, B. (1998). *Political Economy of Protest and Patience: East European and Latin American Transformations Compared*. Budapest: Central European University Press.
75. Grusky, D. B., & Kanbur, R. (2006). Introduction: The Conceptual Foundations of Poverty and Inequality Measurement. V D. B. Grusky, & R. Kanbur (ur.), *Poverty and Inequality* (str. 1–29). Stanford: Stanford University Press.
76. Gwartney, J., Lawson, R., & Block, W. (1996). *Economic Freedom of the World, 1975–1995*. Vancouver: Fraser Institute.
77. Haralambos, M., & Holborn, M. (1999). *Sociologija: Teme in pogledi* (1. izdaja). Ljubljana: DZS.
78. Harvey, D. (2007). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
79. Hasanov, F., & Izraeli, O. (2011). Income Inequality, Economic Growth, and the Distribution of Income Gains: Evidence From the U.S. States. *Journal of Regional Science*, 51(3), 518–539.
80. Helleiner, G. K. (2001). Markets, Politics, and Globalization: Can the Global Economy Be Civilized? *Global Governance*, 7(3), 243–263.
81. Hofstede, G. (1991). *Cultures and organizations: Software of the mind*. London: McGraw-Hill.
82. Infant Mortality Rate. (2012). *CIA – The World Factbook*. Najdeno 10. septembra 2012 na spletnem naslovu <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2091rank.html>
83. International Labour Organization. (2008). *World of Work Report 2008: Income Inequalities in the Age of Financial Globalization*. Geneva: ILO Publications.
84. International Monetary Fund. (2007). *World economic outlook: Globalization and Inequality*. Washington: International Monetary Fund.
85. International Monetary Fund. (2008). Globalization: A Brief Overview. *Issues Brief*. Najdeno 1. septembra 2012 na spletnem naslovu <http://www.imf.org/external/np/exr/ib/2008/pdf/053008.pdf>
86. *International Monetary Fund – Overview*. (2012). Najdeno 14. septembra 2012 na spletnem naslovu <http://www.imf.org/external/about/overview.htm>
87. Irvin, G. (2011). Inequality and Recession in Britain and the USA. *Development and Change*, 42(1), 154–182.
88. Izyumov, A., & Claxon, T. (2009). Models of Capitalism and Income Distribution in Transition Economies: A Comparative Perspective. *Journal of Economic Issues*, 43(3), 733–758.
89. Jenson, J. (1998). Mapping Social Cohesion: The State of Canadian Research. *CPRN Study No. F|03*. Najdeno 1. septembra 2012 na spletnem naslovu

<http://www.rwbsocialplanners.com.au/spt2006/Social%20Cohesion/Mapping%20social%20cohesion.pdf>

90. Jessop, B. (2010). The »return« of the national state in the current crisis of the world market. *Capital & Class*, 34(1), 38–43.
91. Jong-sung, Y., & Khagram, S. (2005). A Comparative Study of Inequality and Corruption. *American Sociological Review*, 70(1), 136–157.
92. Kaun, D. E. (2005). Income and happiness: earning and spending as sources of discontent. *Journal of Socio-Economics*, 34(2), 161–177.
93. Keohane, R. O., & Nye, J. J. S. (2000). Introduction. V J. J. S. Nye & J. D. Donahue (ur.), *Governance in a globalizing world*. Washington: Brookings.
94. Kharas, H. (2010). The Emerging Middle Class in Developing Countries. OECD Development Centre *Working Paper No. 285*. Najdeno 1. septembra 2012 na spletnem naslovu <http://www.oecd.org/social/povertyreductionandsocialdevelopment/44457738.pdf>
95. King, L. (2002). Postcommunist divergence: A comparative analysis of the transition to capitalism in Poland and Russia. *Studies in Comparative International Development*, 37(3), 3–34.
96. Kingstone, P. R. (2011). *The Political Economy of Latin America: Reflections on Neoliberalism and Development*. New York: Routledge.
97. Kitschelt, H. (1994). *The transformation of European social democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
98. Klein, N. (2012). *Doktrina šoka: Razmah uničevalnega kapitalizma*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
99. Kolarič, Z., Črnak-Meglič, A., Vojnovič, M. (2002). *Zasebne neprofitno-volonterske organizacije v mednarodni perspektivi*. Ljubljana: Založba FDV.
100. Kornblum, W., & Smyth, C. D. (1994). *Sociology in a changing world*. Fort Worth: Harcourt Brace.
101. Kovač, B. (2006). Keynes, keynesianizem in razvojne spremembe sodobne države blaginje – renesansa ali zaton keynesianske teoretske paradigme. *Naše gospodarstvo*, 52(Posebna številka: Znanstvena konferenca), 11–25.
102. Kovač, M. (2012). Pljunek na neoliberalizem. *Finance*. Najdeno 10. avgusta 2012 na spletnem naslovu <http://www.finance.si/349751/Pljunek-na-neoliberalizem>
103. Krueger, A. B. (2012). *The Rise and Consequences of Inequality in the United States*. Najdeno 14. septembra 2012 na spletnem naslovu http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/krueger_cap_speech_final_remarks.pdf
104. Krueger, A. B., & Malečková, J. (2002, 24. junij). The economics and the education of suicide bombers. Does poverty cause terrorism? *The New Republic*, 27–33.

105. Krugman, P. R., & Wells, R. (2006). *Macroeconomics* (2. natis). New York: Worth Publishers.
106. Krugman, P. R. (2007a). *Trade and inequality, revisited*. Najdeno 16. septembra 2012 na spletnem naslovu <http://www.voxeu.org/article/trade-and-inequality-revisited>
107. Krugman, P. R. (2007b). *The conscience of a liberal*. New York: W. W. Norton.
108. Krugman, P. R. (2008). Inequality and Redistribution. V N. Serra & J. E. Stiglitz (ur.), *The Washington Consensus Reconsidered: Towards a New Global Governance* (str. 31–40). Oxford: Oxford University Press.
109. Kumar, M. S., & Ter-Minassian, T. (2007). *Promoting Fiscal Discipline*. Washington: International Monetary Fund.
110. Lachelier, P. (2007). *Democracy, individualism and the civil-civic citizen: young American professionals talk about community, politics & citizenship*. Madison: University of Wisconsin.
111. Levy, D. C. (2008). Intersectoral Interfaces in Higher Education Development: Private and Public in Sync? V J. Y. Lin & B. Pleskovič (ur.), *Annual World Bank Conference on Development Economics, Regional: Higher Education and Development* (str. 101–124). Najdeno 15. septembra 2012 na spletnem naslovu http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSPContentServer/WDSP/IB/2008/09/19/000333037_20080919021306/Rendered/PDF/454900PUB0Box3101OFFICIAL0USE0ONLY1.pdf
112. Lhila, A. (2009). Does government provision of healthcare explain the relationship between income inequality and low birthweight? *Social Science & medicine*, 69(8), 1236–1245.
113. *Lizbonska strategija*. (2010). Najdeno 17. septembra 2012 na spletnem naslovu http://www.svrez.gov.si/si/delovna_podrocja/arhiv_lizbonska_strategija/
114. Long, W., & Merton, R. (2000). The Economic Contributions of Amartya Sen. *Review of Political Economy*, 12(1).
115. Lowrey, A., & Cooper, M. (2012). With Tax Comments, Romney Wades Into a Conservative Rift. *The New York Times*. Najdeno 15. septembra 2012 na spletnem naslovu <http://www.nytimes.com/2012/09/19/us/politics/romneys-anxiety-over-takers-conflicts-with-longtime-gop-stand.html?pagewanted=all>
116. Lucas, R. E. (2004). The Industrial Revolution: Past and Future: 2003 Annual Report Essay. *The Region*, (May). Najdeno 17. septembra 2012 na spletnem naslovu http://www.minneapolisfed.org/publications_papers/pub_display.cfm?id=3333
117. Lule, J. (2012). *Globalization and media: global village of Babel*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
118. Majcen, B., Verbič, M., Bayar, A., & Čok, M. (2007). The Income Tax Reform in Slovenia: Should the Flat Tax Have Prevailed? *Working Paper No. 34*. Najdeno

1. septembra 2012 na spletnem naslovu <http://www.ier.si/files/Working%20paper-34.pdf>
119. Makwana, R. (2011). Poor Education for Poor: Can Vouchers Be the Answer in Gujarat, India. *Journal of Alternative Perspectives in the Social Sciences*, 3(3), 721–742.
 120. Mann, M., & Riley, D. (2006). Explaining macro-regional trends in global income inequalities, 1950–2000. *Socio-Economic Review*, 5(1), 81–115.
 121. Marangos, J. (2004). Was Shock Therapy Consistent with Democracy? *Review of Social Economy*, 62(2), 221–243.
 122. Marmot, M. (2006). Health in an unequal world. *Lancet*, 368(9552), 2081–2094.
 123. McChesney, R. W. (1999). Noam Chomsky and the struggle against neoliberalism. *Monthly Review*, 50(11), 40–47.
 124. McChesney, R. W. (2001). Global media, neoliberalism, and imperialism. *Monthly Review*, 52(10), 1–19.
 125. McChesney, R. W. (2005). Uvod. V *Profit pred ljudmi* (str. 15–25). Ljubljana: Založba Sanje.
 126. McConnell, C. R., Brue, S., & Flynn, S. (2009). *Economics: Principles, Problems, and Policies* (18. izdaja.). Boston: McGraw-Hill.
 127. McGann, J. G. (2002). Think Tanks and the Transnationalization of Foreign Policy. *U.S. Foreign Policy Agenda*, 7(3), 13–18.
 128. Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., & Behrens W. W. (1974). *Meje rasti: poročilo za raziskavo Rimskega kluba o težavnem položaju človeštva*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
 129. Mednarodni pakt o državljskih in političnih pravicah. (1966). *Resolucija št. 2200 A (XXI) Generalne skupščine Združenih narodov*. Najdeno 1. septembra 2012 na spletnem naslovu http://www.mzz.gov.si/fileadmin/pageuploads/Zunanja_politika/Mednarodnipakt_drzavljskih_politcnih_pravicah.pdf
 130. Memos, C. (2010). Neoliberalism, Identification Process and the Dialectics of Crisis. *International Journal of Urban and Regional Research*, 34(1), 210–216.
 131. Milanovic, B. (2004). *Why we all do care about inequality (but are loath to admit it)*. Najdeno 24. avgusta 2012 na spletnem naslovu http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=530363
 132. Milanovic, B. (2005). Can we discern the effect of globalization on income distribution? Evidence from household surveys. *The World Bank Economic Review*, 19(1), 21–44.
 133. Muinelo-Gallo, L., & Roca-Sagalés, O. (2011). Economic Growth and Inequality: the Role of Fiscal Policies. *Australian Economic Papers*, 50(2/3), 74–97.

134. Musek, J. (1993). *Znanstvena podoba osebnosti*. Ljubljana: Educy.
135. Niggle, C. (2003). Globalization, Neoliberalism and the attack on social security. *Review of Social Economy*, 61(1), 51–71.
136. Noam Chomsky: »The Emerging World Order: its roots, our legacy« [video posnetek]. (2012). *YouTube*. Najdeno 20. septembra 2012 na spletnem naslovu <http://www.youtube.com/watch?v=8BK0XIm0DXE>
137. *Occupy Wall Street*. (2012). Najdeno 20. septembra 2012 na spletnem naslovu <http://occupywallst.org>
138. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2011). *Divided We Stand: Why Inequality Keeps Rising*. Paris: OECD.
139. Ornstein, A. C. (2012). *Wealth Vs. Work: How 1% Victimize 99%*. Bloomington: Authorhouse.
140. Peck, D. (2011). Can the Middle Class Be Saved? *The Atlantic*, 308(2), 60–78.
141. Peden, G. C. (2005). *Keynes and his critics: treasury responses to the Keynesian revolution, 1925–1946*. Oxford: Oxford University Press.
142. Peng, B. (2008). Relative deprivation, wealth inequality and economic growth. *Journal of Economics*, 94(3), 223–229.
143. Perelman, M. (2006). Privatizing Education. *Monthly Review*, 57(10), 45–52.
144. Perry, L. (2009). Characteristics of Equitable Systems of Education. *European Education*, 41(1), 79–100.
145. Petras, J., & Veltmeyer, H. (2012). *Beyond Neoliberalism: A World to Win* (E-knjiga). Farnham: Ashgate Publishing.
146. Pezzini, M. (2012). An emerging middle class. *OECD Observer*. Najdeno 23. avgusta 2012 na spletnem naslovu http://www.oecdobserver.org/news/fullstory.php/aid/3681/An_emerging_middle_class.html
147. Plehwe, D. (2009). Introduction. V P. Mirowski & D. Plehwe (ur.), *The Road from Mont Pèlerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*. Cambridge: Harvard University Press.
148. Pramono, S. (2003). The Genocidal Global Politics and Neoliberalism. *Journal of Economic and Social Research*, 4(2), 115–138.
149. Putterman, L., & Weil, D. (2010). Post-1500 Population Flows and the Long Run Determinants of Economic Growth and Inequality. *The Quarterly Journal of Economics*, 125(4), 1627–1682.
150. Rachleff, P. J. (2006). Neoliberalism: Context For A New Workers' Struggle. *WorkingUSA*, 9(4), 457–465.
151. Read, J. (2009). A genealogy of homo-economicus: Neoliberalism and the production of subjectivity. *Foucault Studies*, (6), 25–36.
152. Reynolds, A. (2006). *Income and wealth*. Westport: Greenwood Press.

153. Rifkin, J. (2005). *The European Dream: How Europe's Vision of the Future Is Quietly Eclipsing the American Dream*. New York: J. P. Tarcher.
154. Roksa, J. (2011). Differentiation and work: inequality in degree attainment in U.S. higher education. *Higher Education*, 61(3), 293–308.
155. Russell, J. W. (2011). The 401(k) Retirement Crisis, Capital, and Neoliberal Ideology. *Race, Gender & Class*, 18(3/4), 284–290.
156. Sahlins, M. D. (1999). *Waiting for Foucault*. Charlottesville: Prickly Pear Press.
157. Salecl, R. (2010). *Izbira*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
158. Sen, A. (1999). *Development as freedom*. London: Oxford University Press.
159. Serra, N., Spiegel, S., & Stiglitz, J. E. (2008). Introduction: From the Washington Consensus Towards a New Global Governance. V N. Serra & J. E. Stiglitz (ur.), *The Washington Consensus Reconsidered: Towards a New Global Governance* (str. 3–13). Oxford: Oxford University Press.
160. Shepard, J. M. (2010). *Sociology* (10. izdaja). Belmont: Wadsworth Cengage Learning.
161. Smith, J. E., & Zachary, A. (2008). *Globalization: a reference handbook*. Santa Barbara: ABC-CLIO.
162. Solt, F. (2008). Economic Inequality and Democratic Political Engagement. *American Journal of Political Science*, 52(1), 48–60.
163. Spangenberg, J. H. (2010). The growth discourse, growth policy and sustainable development: two thought experiments. *Journal of Cleaner Production*, 18(6), 561–566.
164. Splošna deklaracija človekovih pravic. (1948). *Generalna skupščina Organizacije združenih narodov*. Najdeno 1. septembra 2012 na spletnem naslovu http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/slv.pdf
165. Stanojević, M. (2010). Vzpon in dezorganizacija neokorporativizma v Republiki Sloveniji. V U. Vehovar (ur.), *Neosocialna Slovenija?* (str. 107–140). Koper: Univerzitetna založba Annales.
166. Steger, M. B., & Roy, R. K. (2010). *Neoliberalism: a very short introduction*. Oxford, New York: Oxford University Press.
167. Steinbacher, M. (2009). Vsi ljudje smo enaki. V M. Steinbacher, M. Steinbacher & M. Steinbacher (ur.), *V svetu kapitalizma: o morali, vrednotah in trgu* (str. 29–32). Slovenska Bistrica: samozaložba.
168. Stiglitz, J. E. (2007, 30. september). Bleakonomics. *New York Times*. Najdeno 1. septembra 2012 na spletnem naslovu <http://www.nytimes.com/2007/09/30/books/review/Stiglitz-t.html>

169. Stiglitz, J. E. (2008). Is there a Post-Washington Consensus Consensus? V N. Serra & J. E. Stiglitz (ur.), *The Washington Consensus Reconsidered: Towards a New Global Governance* (str. 41–56). Oxford: Oxford University Press.
170. Stiglitz, J. E. (2012). *The price of inequality: How today's divided society endangers our future*. London: W. W. Norton & Company.
171. Stiglitz, J. E., & Chang, H.-J. (2001). *Joseph Stiglitz and the World Bank: the rebel within*. London: Anthem Press.
172. Stiglitz, J. E., Sen, A., & Fitoussi, J.-P. (2009). *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. Najdeno 1. septembra 2012 na spletnem naslovu http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/rapport_anglais.pdf
173. Svet Evrope. (2004). *Revidirana Strategija socialne kohezije*. Najdeno 4. septembra 2012 na spletnem naslovu http://www.svetevrope.si/res/dokument/downloaddc00.pdf?id=/res/dokument/10368-_1.pdf&url=/res/dokument/10368-_1.pdf&title=revidirana_strategija_socialne_kohezije.pdf
174. Swank, D. (2006). Tax Policy in an Era of Internationalization: Explaining the Spread of Neoliberalism. *International Organization*, 60(4), 847–882.
175. Takeyama, A. (2010). Intimacy for Sale: Masculinity, Entrepreneurship, and Commodity Self in Japan's Neoliberal Situation. *Japanese Studies*, 30(2), 231–246.
176. Tankersley, J. (2012, 16. maj). The Inequality Speech That TED Won't Show You. *National Journal*. Najdeno 14. septembra 2012 na spletnem naslovu <http://roundtable.nationaljournal.com/2012/05/the-inequality-speech-that-ted-wont-show-you.php>
177. Taylor, L. (2004). External Liberalization, Economic Performance, and Distribution in Latin America and Elsewhere. V G. A. Cornia (ur.), *Inequality, Growth, and Poverty in an Era of Liberalization and Globalization* (1. izdaja, str. 166–196). Oxford: Oxford University Press.
178. *The Heritage Foundation – Index of Economic Freedom*. (2012). Najdeno 11. septembra 2012 na spletnem naslovu <http://www.heritage.org/index/faq>
179. Thompson, M. (2007). *The Politics of Inequality: A Political History of the Idea of Economic Inequality in America*. New York: Columbia University Press.
180. Thorsen, D., & Lie, A. (2006). *What is Neoliberalism?* Najdeno 1. septembra 2012 na spletnem naslovu <http://folk.uio.no/daget/What%20is%20Neo-Liberalism%20FINAL.pdf>
181. Torche, F. (2005). Unequal But Fluid: Social Mobility in Chile in Comparative Perspective. *American Sociological Review*, 70(3), 422–450.
182. Toussaint, E., Dropsy, S., & Anne, E. (2008). *World Bank: A Critical Primer*. London: Pluto Press.

183. Trdina, A., & Pušnik, M. (2010). Novinarsko upovedovanje neoliberalizma: kriza družbene kritike in pasivizacija državljanov. *Teorija in praksa*, 47(4), 843–865.
184. Tsai, T. C., & Ji, J. (2009). Neoliberalism and Its Discontents: Impact of Health Reforms in Chile. *Harvard International Review*, 31(2), 32–36.
185. UN – Millenium Development Goals. (2010). Najdeno 14. septembra 2012 na spletnem naslovu <http://www.un.org/millenniumgoals/poverty.shtml>
186. Urciuoli, B. (2010). Neoliberal Education. V C. J. Greenhouse (ur.), *Ethnographies of Neoliberalism*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
187. Vehovar, U. (2010). Socialna država v okolju retradicionalizirane družbe. V U. Vehovar (ur.), *Neosocialna Slovenija?* (str. 197–221). Koper: Univerzitetna založba Annales.
188. Vergolini, L. (2011). Social cohesion in Europe: How do the different dimensions of inequality affect social cohesion? *International Journal of Comparative Sociology*, 52(3), 197–214.
189. Viner, R. M., Ozer, E. M., Denny, S., Marmot, M., Resnick, M., Fatusi, A., & Currie, C. (2012). Adolescence and the social determinants of health. *Lancet*, 379(9826), 1641–1952.
190. Wacquant, L. (2003). Penalizacija revščine in vzpon neoliberalizma. *Družboslovne razprave*, XIX(43), 65–75.
191. Wagle, U. R. (2007). Are Economic Liberalization and Equality Compatible? Evidence from South Asia. *World Development*, 35(11), 1836–1857.
192. Weir, R. E. (2007). *Class in America: An Encyclopedia (Volume 3: Q–Z)*. Westport: Greenwood Press.
193. Welch, F. (1999). In defense of inequality. *The American Economic Review*, 89(2), 1–17.
194. Who exactly are the 1%? (2012). *The Economist*. Najdeno 1. septembra 2012 na spletnem naslovu <http://www.economist.com/node/21543178>
195. Wilkinson, R. G. (2007). Pedagogy of the possessed: the privatization of civic education and values under New Labour. *Educational Review*, 59(3), 267–284.
196. Wilkinson, R. G., & Pickett, K. E. (2006). Income inequality and population health: a review and explanation of the evidence. *Social Science & medicine*, 62(7), 1768–1784.
197. Wilkinson, R. G., & Pickett, K. E. (2010). *The Spirit Level: Why Greater Equality Makes Societies Stronger* (1. ameriška izdaja, e-knjiga). New York: Bloomsbury Press.
198. Williamson, J. (1990). What Washington means by policy reform. V *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?* Najdeno 1. septembra 2012 na spletnem

naslovu <https://edisk.fandm.edu/min/IST-325-Ecuador/What-Washington-Means-by-Policy-Reform.pdf>

199. Williamson, J. (2008). A Short History of the Washington Consensus. V N. Serra & J. E. Stiglitz (ur.), *The Washington Consensus Reconsidered: Towards a New Global Governance* (str. 14–30). Oxford: Oxford University Press.
200. Winkelmann, L., & Winkelmann, R. (2010). Does Inequality Harm the Middle Class? *Kyklos*, 63(2), 301–316.
201. Wisman, J. D. (2011). Inequality, Social Respectability, Political Power, and Environmental Devastation. *Journal of Economic Issues*, 45(4), 877–900.
202. World Bank Institute. (2005). *Introduction to Poverty Analysis*. Najdeno 1. septembra 2012 na spletnem naslovu <http://siteresources.worldbank.org/PGLP/Resources/PovertyManual.pdf>
203. *World Trade Organization – Members and Observers*. (2012). Najdeno 14. septembra 2012 na spletnem naslovu http://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/org6_e.htm
204. *World Trade Organization – What we do*. (2012). Najdeno 14. septembra 2012 na spletnem naslovu http://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/what_we_do_e.htm
205. Wu, W., & Davis, O. A. (1999). The two freedoms, economic growth and development: An empirical study. *Public Choice*, 100(1/2), 39–64.
206. Yaish, M., & Andersen, R. (2012). Social mobility in 20 modern societies: The role of economic and political context. *Social Science Research*, 41(3), 527–538.
207. *ZRSZ – Registrirano brezposelne osebe po stopnji izobrazbe, 2005–2012*. (2012). Najdeno 14. septembra 2012 na spletnem naslovu http://www.ess.gov.si/_files/3069/BP_stopnja_izobrazbe_2005-2011.xls
208. Zheng, H. (2009). Rising US income inequality, gender and individual self-rated health, 1972–2004. *Social Science & medicine*, 69(9), 1333–1342.
209. Çelik, S., & Basdas, U. (2010). How Does Globalization Affect Income Inequality? A Panel Data Analysis. *International Advances in Economic Research*, 16(4), 358–370.